

**HIDROTERÀPIA ANTIGA A CATALUNYA**  
**ELS FONS DE LA FACULTAT DE**  
**MEDICINA DE BARCELONA**



**HIDROTERÀPIA ANTIGA A CATALUNYA  
ELS FONTS DE LA FACULTAT DE  
MEDICINA DE BARCELONA**

**Manuel M. ESCUDÉ  
Maria FITÉ**

**Barcelona  
Seminari Pere Mata.  
Universitat de Barcelona.  
1998**

La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, compresos la reprografia i el tractament informàtic, i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics, resta rigorosament prohibida sense l'autorització escrita dels titulars del Copyright, i estarà sotmesa a les sancions establertes a la Llei.

© Manuel M. Escudé  
Maria Fité

© Seminari Pere Mata  
Unitat d'Ensenyament i Recerca de Medicina Legal i Laboral i Toxicologia  
UER d'Història de la Medicina  
Departament de Salut Pública i Legislació Sanitària.  
Universitat de Barcelona.  
c. Casanova 143. 08006 Barcelona

Edita:  
PPU, S. A.  
Promociones y Publicaciones Universitarias, S.A.

I.S.B.N.: 84-477-0670-2  
D.L.: L-336-1999

ANTONII FVMANEL  
LI VERONENSIS, MEDICAE ARTIS  
peritia & usu in Italia longe celeberrimi, o-  
pera multa, & uaria, cum ad tuendam  
sanitatem, tum ad profligandos  
morbos plurimum con-  
ducentia.

QVORVM CATALOGVM SEQVENS  
pagella ostendit.

CVM INDICE COPIOSO.



TIGRI PER ANDREAM GESNERVM F. ANNO DO-  
MINI M. D. LVII.

*Ex Dec. Collegii de la Compañia de Jesus de Barcelona*

R. 176. 311





## ÍNDIX

Presentació	13
-------------	----

### *ANTECEDENTS HISTÒRICS DE LA HIDROTERÀPIA A CATALUNYA*

Introducció	17
La hidroteràpia	18
La hidroteràpia a l'estat espanyol	19
La hidroteràpia a Catalunya	20
La hidroteràpia en el segle XVIII	22
La hidroteràpia en el segle XIX	23
La hidroteràpia i la facultat de medicina	23
La hidroteràpia i els farmacèutics	26
La hidroteràpia i els metges forasters	27
Aportacions des d'altres camps aliens a la medicina	28
La hidroteràpia a la Catalunya Nord	29
Caldes de Boí	29
La Puda de Montserrat	30
Caldes de Montbui	31
La hidroteràpia a la comarca d'Osona	34
El cas especial de Caldes d'Estrac	35
Les aigües de la Vall de Ribes	36
La hidroteràpia a Barcelona	36
L'Institut Hidroteràpic de Barcelona	36
Els manuals d'Hidrologia	37
La hidroteràpia a la comarca de La Selva	37
Les aigües de Banyoles	39
Vallfogona de Riucorb	40
Algunes monografies sobre balnearis catalans	43
Amaro Masó i Bru	44
La hidroteràpia en el segle XX	44
Conclusió	45
Bibliografia	46

**BIBLIOGRAFIA SOBRE HIDROTERÀPIA I ELS PRIMERS ESTABLIMENTS  
BALNEARIS DISPONIBLE A LA SECCIÓ DE MEDICINA DE LA BIBLIOTECA DE  
LA UNIVERSITAT DE BARCELONA**

Introducció	49
Abreviatures	51

**HIDROTERÀPIA**

Segle XVI (1-2)	55
Segle XVII (3-4)	55
Segle XVIII (5-8)	56
Segle XIX (9-77)	56
Segle XX (78-92)	65

**BALNEARIS I AIGÜES DE CATALUNYA**

*Bibliografia impresa a Catalunya*

Segle XVIII (93-96)	71
Segle XIX (97-124)	71
Segle XX (125-143)	75

**BALNEARIS I AIGÜES DE LA RESTA DE L'ESTAT**

*Bibliografia impresa a la resta de l'estat espanyol*

Segle XVIII (144-147)	81
Segle XIX (148-212)	81
Segle XX (213-231)	90

**BALNEARIS I AIGÜES DE L'ESTRANGER**

*Bibliografia impresa fora de l'estat espanyol*

Segle XVIII (232-235)	93
Segle XIX (236-259)	93
Segle XX (260-276)	96
Índex de localitats de les aigües, fonts i balnearis	101
Índex d'autors i obres anònimes	105
Publicacions Seminari Pere Mata	113



# NOTICIA INDIVIDUAL

DE

**LAS AGUAS MINERALES DE**  
Redrét: extra-muros de la Ciudad  
de Gerona, en el Principado de  
Cataluña. Análisis de sus elemen-  
tos, i constitutivos: Ostension  
de sus virtudes medicinales: me-  
thodo de usarlas; i modo de  
contrahacerlas en los Lugares  
donde carecieren de su  
ausilio.

**POR EL Dr. CHRISTOVAL**  
*Thomás, i Rosés, individuo del*  
*Claustro, i Gremio de la insigne*  
*Universidad de Montpellier, i ac-*  
*tual Medico de la Villa de*  
*Bañolas Diocesi de Gerona.*

CON LICENCIA.

---

Gerona: Por ANTONIO OLIVA  
Impresor, año 1787.

# B R E V E ,

## Y COMPENDIOSA NOTICIA

DE LOS PRINCIPIOS, EFECTOS, Y  
metodo de usar las Aguas mi-  
nerales ferrugineas de la Virgen  
de la Cinta, vulgarmente llama-  
das del Hierro, ò Roixà,  
del Huerto de Francisco  
Escofet Comerciante de  
esta Ciudad de  
Tortosa.

*COMPUESTO POR EL DOCTOR DON  
Francisco Arnau, Medico de dicha Ciudad.*

CON LICENCIA.

\*\*\*\*\*

Tortosa; Por JOSEPH CID, Año 1791.

## PRESENTACIÓ

Dins de les activitats que la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona realitza anualment, amb motiu de la diada de Sant Jordi, la Biblioteca organitza una exposició del seu fons antic per donar a conèixer aquest valuós material que no és suficientment conegut pels usuaris.

El llibre que el lector té a les seves mans té el seu origen en l'exposició bibliogràfica titulada "Aigües curatives: fonts i balnearis a Catalunya" que es va celebrar a la nostra biblioteca els dies 22 d'abril a 10 de maig de 1996.

Conjuntament amb l'exposició, el Prof. Manuel Escudé de la Càtedra d'Història de la Medicina va pronunciar la conferència "Antecedents històrics de la hidroteràpia a Catalunya" i la fotògrafa Sra. Marta Povo va exposar una mostra sobre balnearis de Catalunya.

Tenint en compte la gran importància que els balnearis van tenir a finals del segle XIX com part de les possibilitats terapèutiques d'aquella època i de la seva revalorització actual, vam pensar que era important difondre, mitjançant d'aquesta exposició, el material disponible a la Biblioteca.

L'interès del material exposat sumat a l'entusiasme del Professor Jacint Corbella per impulsar aquesta publicació és el que ha motivat l'elaboració per part de Maria Fité, responsable dels fons de reserva, d'aquesta acurada i exhaustiva bibliografia que ara presentem.

És una gran satisfacció per a nosaltres que aquesta informació recopilada i ordenada vegi la llum, mitjançant aquesta publicació, donant així una difusió més àmplia del fons documental de la Biblioteca.

Barcelona, juny de 1998

Coral Bacchetta  
Cap de Biblioteca  
BUB. Secció de Medicina



**A N A L I S I S**  
**DE LAS**  
**AGUAS MINERALES DE GAVÁ**  
**EN EL PRINCIPADO**  
**DE CATALUÑA.**

*POR EL Dr. D. FRANCISCO SANPONTS,*  
*de la Real Academia de Medicina-Practica de*  
*Barcelona, de la de Ciencias naturales y Artes*  
*de la misma Ciudad, y de la Real Sociedad*  
*de Medicina de Paris.*



**CON LICENCIA : BARCELONA.**

---

Por la viuda Piferrer , véndese en su Libreria  
administrada por Juan Sellent.

Año 1791.

ANALISIS  
DE LAS  
AGUAS MINERALES DE MONCADA  
EN EL PRINCIPADO  
DE CATALUÑA.

POR EL Dr. D. FRANCISCO SANPONTS,  
*Socio Residente de la Real Academia Medico-  
Practica de Barcelona, de la Real Academia  
de Cièncias y Artes de la misma Ciudad,  
y de la Real Sociedad de Medicina  
de Paris.*

---

*Pæonii terras, sal fontis, gasque, metalla  
Pendere nos refert, qui medicamus aquis.*

---

CON LICENCIA BARCELONA.

---

Por la viuda Piferrer, véndese en su Librería  
administrada por Juan Sellent:

Año 1792.

CIDAD DE BARCELONA  
AÑO DE 1792

## ANTECEDENTS HISTÒRICS DE LA HIDROTERÀPIA A CATALUNYA

### INTRODUCCIÓ

En parlar dels antecedents històrics de la hidroteràpia a Catalunya, pensem que és obligat de fer una referència als orígens hel·lènics de la nostra medicina. La filosofia i la medicina de la Grècia clàssica es basaven en la doctrina dels quatre elements: aigua, aire, terra i foc. En tots els éssers i coses de la naturalesa hi haurà aquests quatre elements. En l'home, de l'equilibri entre aquests elements en depenia l'eucràsia o salut. En canvi quan s'alterava aquest equilibri sorgia la discràsia o malaltia.

En base a aquesta doctrina es va acceptar que aquests quatre elements també podrien actuar com agents terapèutics. Així en primer lloc, tenim el foc. Recordarem aquella màxima dels temps clàssics que deia: "el que no cura els medicaments ho cura el bisturi. El que no cura el bisturi, ho cura el foc. El que no cura el foc, és incurable". Aquest proverbi el van portar a la pràctica sobretot els cirurgians àrabs, que tanta influència havien de tenir. Avui ens horroritza pensar en l'aplicació dels cauteris, però potser haurem d'acceptar que en algunes ocasions van ser efectius, tant per practicar l'hemostàsia com per evitar la infecció.

L'aire també ha estat un element en què ha confiat llargament la nostra medicina. A quants malalts no se'ls ha recomanat un canvi d'aïres? I els nostres metges unes vegades aconsellaven l'aire de mar i d'altres l'aire de muntanya. I fins i tot, podríem considerar l'aire o el vent com agent d'una idiosincràsia i personalitat de determinats sectors de la nostra societat. Només cal assenyalar la tramuntana com un agent modelador del caràcter de la gent d'algunes de les nostres comarques. I en el segle passat i a començament del present, els sanatoris que oferien aïres purs van obtenir més èxits dels que sospitem contra la tuberculosi.

En tercer lloc, tenim les terres. Les terres medicinals també han estat llargament utilitzades tant per via enteral com per via tòpica. Sobre l'efecte de les terres només cal recordar que els animals amb el seu instint de conservació es rebolquen pel fang, per curar-se les ferides i atenuar el dolor. El mateix home primitiu sembla que també ho va fer. Les pintures que utilitzaven les tribus primitives no solament tenien una finalitat estètica o màgico-religiosa, sinó també curativa. I en el Gènesi se cita el fang ("pols de la terra") com a matèria primera emprada per Déu per a fer el cos humà.

Queda per últim l'aigua, a la que dedicarem una especial atenció.

## LA HIDROTERÀPIA

Si tenim en compte que en moltes cultures mèdiques es relacionava la malaltia amb el pecat, i el pecat amb la brutícia i la desídia, podem entendre que l'aigua hagués estat utilitzada per curar moltes malalties. No cal entrar en el simbolisme mitològic dels efectes de l'aigua com a purificadora, tant de les persones com de les coses. Cal recordar la frase d'Eurípides, "que la mar lliurava de qualsevol mal". I si a Tales de Milet li fascinava l'aigua i la considerava com l'origen de totes les coses, molts homes han dipositat la seva confiança en una aigua determinada, de la qual esperaven una nova vida, representada en la salut. Amb això veiem que la suggestió mítica del termalisme té unes profundes arrels antropològiques.

Recordem que la hidroteràpia és la utilització de l'aigua com agent terapèutic. Al llarg de la seva història trobem dos períodes: l'etapa antiga, que va evolucionar molt lentament, i l'etapa moderna, nascuda a les darreries del segle XVIII i començaments del XIX. Aquesta segona etapa ha tingut unes implicacions socials molt importants que han donat una sèrie de normatives sobre l'aplicació de l'aigua tant per via externa com interna.

En un primer moment, és a dir en l'etapa antiga i amb Hipòcrates, ja es va utilitzar l'aigua d'una manera més empírica. Els hipocràtics van ser els primers en donar-nos les seves indicacions sobre els efectes de les aigües minerals i van establir algunes contraindicacions en la seva utilització. Segons ells, les millors aigües són les orientades cap a l'est i les pitjors són les del sud. La persona sana pot beure qualsevol aigua, no així el malalt. En certa manera, podem entendre la utilització de l'aigua o de les aigües i l'esperança que va despertar en molts malalts, si pensem que l'arsenal terapèutic amb què comptaven no era d'una gran eficàcia. De fet, moltes terapèutiques actives van ser negatives a la llarga. En canvi confiar en les forces de la naturalesa ("*vis medicatrix naturae*"), ajudades amb una presa d'aigua més o menys reglada, va contribuir a restablir la salut de molts pacients.

Es donà una gran importància a l'experiència per aconsellar procediments hidroteràpics, ja que es va constatar que una confiança extrema en l'aplicació d'aigües fredes o calentes podria resultar perjudicial per la salut.

Encara en la fase clàssica, cal recordar el nostre Antoni Musa qui va utilitzar l'aigua freda i de qui es diu que amb aquesta tècnica va salvar la vida de l'emperador Octavi August, afectat per una hepatopatia.

Tal vegada, l'edat mitjana va significar un període en que la hidroteràpia va quedar estancada. Amb la influència de les religions monoteistes, la vida de les persones estava polaritzada pel més enllà, i això va fer que les preocupacions per



la higiene personal, fessin un procés de retrocés. El gran periodista i escriptor que fa poc que ens ha deixat, Nèstor Lujan, ens diu en un dels seus articles que en els segles passats es feia un culte a la brutícia personal i que aquesta incúria se la feia descansar en raons teològiques. Curiosament a França, tant els catòlics com els protestants, van coincidir en la defensa i justificació d'aquestes raons teològiques.

Per a Lluís Vives, l'aigua era un remei infal·lible contra qualsevol mal i aconsellava després de fer un gran àpat de beure un got d'aigua fresca, "que faria baixar el menjar i aturava els vapors que pujaven en direcció al cap".

Amb el segle XVII aparegueren els grans hidroterapeutes en la cultura germànica, que divulgaren la seva utilització. Potser l'únic retret que els podríem fer és que s'aproximaren massa incautament a les tesis d'una medicina naturista mal interpretada. El naturisme està més interessat en solucionar problemes socials que no pas en la terapèutica clínica. Per tant, està més polaritzat per l'home sa que per l'home malalt. En canvi, la hidroteràpia es preocupa en aplicar tècniques terapèutiques en determinades entitats nosològiques. Aquesta relació entre hidroteràpia i naturisme va donar a la primera una aurèola de doctrina poc científica i excessivament popular. Creiem que caldria separar la hidroteràpia del naturisme, perquè tenen uns objectius diferents.

## LA HIDROTERÀPIA A L'ESTAT ESPANYOL

A finals del segle XVII es publicarà l'obra amb més ressò a l'estat espanyol sobre hidroteràpia. El seu autor fou el professor de la universitat d'Alcalà, Alfonso Limón Montero i el títol "Espejo cristalino de las aguas de España ..." (Alcalà, 1697). L'autor és considerat com el fundador de la hidrologia mèdica espanyola.

S'ha dit que la balneoteràpia ha estat un fenomen dels temps moderns, però cal no oblidar que els temples d'Asclepi es construïren prop de fonts a les quals s'havia atribuït accions terapèutiques. Però sí que és veritat que el termalisme durant el segle XIX va entusiasmar a les classes benestants, cosa que potser va contribuir a donar-li un ressò com mai no havia tingut. Aquestes classes feien "oci i negoci" en els nostres balnearis.

Després del descobriment de la teoria microbiana en les malalties infeccioses, gràcies a Pasteur i Koch, hi hagué una gran prevenció en contra d'aquests tipus de malalties. És per això que la tuberculosi -que era la malaltia infecciosa per antonomàsia del segle XIX- i l'escròfula es consideraren malalties contraindicades per a ser assistides en un balneari. Tanmateix, es va considerar que les aigües de Palau de Montagut tenien un "efecte antitísic". L'ús terapèutic de les aigües es recomanarà en els reumatismes, per la recuperació posttraumàtica, l'estrés i la patologia vascular.

Durant el segle XIX, i més concretament l'any 1816, Ferran VII creava el Cos de Metges Directors de Banys i es redactava el primer reglament d'aigües i banys minerals (1817). A cada balneari important hi va quedar adscrit un metge que en feia una vigilància i control i, a més a més, n'escrivia una memòria anual, i des de 1868 una altra d'extraordinària. Des de 1874 serà estrany el metge numerari que no la fagi. El conjunt de les quals avui són font d'una informació molt valuosa. Altres disposicions reglamentàries provisionals i definitives porten dates de 1834, 1848, 1855, 1868, 1871 i 1874.

Gràcies a aquestes memòries i altres escrits sobre el tema de la hidrologia mèdica, Leopoldo Martínez Reguera va escriure la seva famosa "Bibliografía hidrológico-médica española" en tres volums (Madrid. 1892-1897), que avui és precisament una joia bibliogràfica de la hidrologia i la historiografia mèdica.

En aquesta obra, Martínez Reguera ens recorda que en l'estat espanyol, no hi havia encara una bibliografia hidrològica. Això no obstant, es comptava amb bons treballs com els de Morejón (el destaca com el millor), Salvà, Rubio i González, Alvarez Alcalá i García López (més modestos en les seves pretensions) i Antonio Capdevila (obra bibliogràfica amb 61 escriptors). En canvi ens diu que a França hi havia tres reculls bibliogràfics, els de Carrère, Bu'choz (sic) i Chenu. El primer d'ells publicat feia un segle.

Martínez Reguera en la segona part de la seva obra (manuscrits i biografies) presenta una sèrie de biografies dels principals escriptors sobre hidroteràpia. Dels catalans destacariem a: Ignasi Graells i Ferrer, Antoni Coca i Rabassa, Manuel Arnús de Ferrer, Tomàs Lletget i Caylà, Rafel Cerdó i Oliver, Martí Castells i Melcior, Lluís Góngora i Joanico, Manuel Arnús de Fortuny, Pau Alsina i Pou, Antoni Corominas i Biern, Esteve Vidal i Auté, Amaro Masó i Bru, Josep Gelabert i Caballeria, Camil Castells i Ballespí, Ubald Castells i Cantó, Marià Abad i Macià, Rossend Castells i Ballespí i Cándid Bayés i Coch.

## **LA HIDROTERÀPIA A CATALUNYA**

La varietat geològica de Catalunya ha permès comptar amb aigües de diferent composició, cosa que li ha proporcionat una diversitat de fonts. I han estat molts els sanitaris, químics, geòlegs, enginyers..., que s'han esforçat en estudiar la nostra riquesa hidromineral. Un estudi que s'ha polaritzat tant en la composició físico-química de les aigües, com en la seva aplicació terapèutica. La gran varietat de components de les nostres aigües, així com de la seva diversa combinació, és una font de riquesa natural de la qual el nostre país pot estar ben orgullós. Molts dels nostres pobles disposen de fonts naturals on raja un aigua de bondat i qualitat especial.

De totes les aigües de que disposem, les sulfhídriques, les carbòniques i les termals són les que han suscitat més expectatives terapèutiques. Hi ha hagut fins i

tot especialització dintre les aigües. L'ampli ventall de les nostres fonts abasta un variat grup de malalties sobre les que semblen tenir una acció terapèutica.

Avui sabem que no solament cal emprar una terapèutica farmacològica adequada, sinó també conèixer com treure partit de certs climes i del recolzament hidro-mineral del medi en què vivim.

Catalunya és precisament un dels països europeus que com ja hem dit abans compta amb més recursos naturals d'aquests tipus.

A Catalunya l'aigua calenta ha donat origen a noms de diversos indrets i pobles. Només cal recordar Caldes de Boí, Caldes de Malavella, Caldes de Montbui, Caldes d'Estrach i d'altres.

La modernització i el rigor de l'assistència mèdica que s'exerceix en aquests establiments termals fa que cada vegada guanyin més prestigi.

En els nostres balnearis han sorgit una sèrie de capelles, pèrgoles, camins enjardinats i zones esportives, que arrodoneixen aquesta assistència de la qual abans parlàvem.

A més, una de les causes de l'èxit passat i present de la hidroteràpia és l'aplicació individualitzada que se'n fa. En una medicina tan massificada com l'actual, l'atenció personalitzada que rep el malalt, satisfà plenament a tots aquells que hi confien. I de fet l'entorn del malalt se sent agraït d'aquesta terapèutica i això també repercuteix en la seva salut.

En gairebé tots els balnearis s'ha fet una litúrgia entorn de l'art de pendre l'aigua. Es regula el pla de vida i s'aconsellen horaris i pràctiques. Recordem per exemple, que els nostres avis ens aconsellaven mullar-nos prèviament els polsos dels canells i fronto-temporal i després augmentar diàriament els gots d'aigua que es podien beure.

Aquest llibre ha estat polaritzat per recollir primordialment les obres que sobre el tema de la hidroteràpia a Catalunya han quedat custodiades a les biblioteques de la Facultat de Medicina de Barcelona, i a la de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. No cal dir doncs, que la nostra intencionalitat no ha estat la de fer un treball exhaustiu. Hem volgut fer simplement una aportació pràctica per a tots aquells que s'interessin pel tema puguin saber on estan localitzades aquestes obres. No obstant, també hem recordat alguns treballs que per necessitat de la nostra exposició, calia esmentar-los pel seu interès o importància encara que alguns d'aquests treballs no es troben en el catàleg que oferim. Per això el lector podrà observar que hem citat alguna obra antiga. Però el gruix de les obres són de les darreries del segle XVIII i sobretot del segle XIX, que és quan la hidroteràpia a Catalunya va gaudir de la seva màxima plenitud.

## LA HIDROTERÀPIA EN EL SEGLE XVIII

Durant la il·lustració la hidroteràpia va reprendre un vol especial per l'interès que hi van posar metges i usuaris. La hidroteràpia en aquell moment es va significar com una possibilitat d'erigir centres no solament dedicats a la funció terapèutica, sinó també a la reunió i a intercanvis d'idees i d'iniciatives als que tan proclius van ser els il·lustrats.

En el segle XVIII, **Josep Antoni Capdevila i Alvià**, que fou professor del Reial Col·legi de Cirurgia de Barcelona, va escriure "Teoremas y problemas para examinar y saber usar cualesquiera aguas minerales" (Madrid, 1775). Però serà **Josep Gravalosa**, metge nascut a Vilanova de Sau (Osona) i que va exercir a Sant Hilari Sacalm, qui l'any 1779 va fer un manuscrit on per primera vegada s'aconsellen les aigües d'aquella població pel tractament dels càlculs de bufeta i ronyó. Després tenim a **Jaume Menós de Llena**, metge nascut a Barcelona el 1757, qui fa un treball sobre les aigües minerals de l'Espluga de Francolí (Manresa, 1787), contra el qual l'apotecari major de l'Hospital de la Santa Creu, Pau Vidal i Freixes va escriure unes "Reflexions", que havien de ser replicades per Menós dient: "que el perro puede ladrar, pero la Luna de Llena su curso ha de completar". Menós també va publicar una memòria sobre la Font Groga i de Gavà (Manresa, 1790), de la Font Picant de Sant Hilari Sacalm i de Montcada (Tortosa, 1791) i una altra sota el títol de "Font Groga vindicada" (Tortosa, 1798) motivada per l'atac del batxiller en cirurgia i química, Jose Ruffini Merlens.

El metge gironí **Cristòfol Tomàs i Roses** estudià les aigües minerals de Pedret (Alt Empordà) el 1787. L'anàlisi de Tomàs (metge de la vila de Banyoles i membre del claustre i gremi de la Universitat de Montpeller) fou confirmat i aprovat pel químic i catedràtic de Montpeller M. Chaptal. També és autor de "Dissertatio chymico-medica sistens analysin aquarum mineralium, quan Deo duce, et auspice Dei-Para in Augustissimo Ludoviceo Medico Monspelienisi, publicis subijciebat disputatio nibus" (Montpeller, 1785) i "Resumen del análisis de las aguas minerales de Tortosa" ("Diario de Barcelona", del 8 de juny de 1801).

**Vicenç Vinayma** va publicar l'any 1787 "Hydrología o tratado de las aguas ferruginosas rubras de la Virgen de la Cinta de Tortosa". Després tindriem les memòries de **Francesc Santpons i Roca** (1756-1821) sobre Gavà (1789 i 1791) i Montcada (1792), on es revelen els coneixements mèdico-químics de l'autor. Com a fet anecdòtic podem dir que no van tenir gaire èxit de venda, ja que en l'inventari testamentari que si li va fer a Santpons, van trobar gairebé tota l'edició de la seva obra a casa seva.

Encara en el segle XVIII, **Francesc Arnau** va escriure sobre les aigües ferruginoses de la Verge de la Cinta de Tortosa (1791).

També cal recordar altres publicacions de la segona meitat del segle XVIII. Entre aquestes hem d'esmentar principalment la de Domènec Vidal sobre Caldes de Boí, la de F. Vieta sobre Caldes d'Estrac i la de Joan i Salvador Broquetas sobre Caldes de Montbui. Aquests treballs seran analitzats en el capítol corresponent als respectius balnearis.

## **LA HIDROTERÀPIA EN EL SEGLE XIX**

El desenvolupament del fenomen balneari està lligat a l'existència d'una vida moderna, urbana, trepidant, esgotadora, insana i pol·lucionada enfront de la qual el balneari apareix i reapareix com un edènic lloc privilegiat, con la contrapartida a la destructiva vida urbana.

La primera cosa que crida l'atenció quan s'estudia el fenomen balneari català és el nombre important d'edificis e hi ha hagut i que encara hi ha en funcionament. Des de monestirs que es van transformar en balnearis (Boí i Cardó) i els originats en les dues onades en la construcció de balnearis. La primera entre els anys 1880 i 1900 i la segona entre 1914 i 1924. A la primera etapa pertanyen: Ribes de Freser, La Puda de Montserrat, Vichy Català, Prats de Caldes de Malavella i la majoria de Caldes de Montbui. De la segona etapa són: Senillers, la segona expansió de Cardó, l'ampliació de la Garriga, Vallfogona de Riucorb, La Puda de Banyoles, els de Tona, Orión de Santa Coloma de Farnés i Sant Hilari.

En el plànol europeu de fluxos calorífics destaquen dos màxims, un a Islàndia i l'altre centrat al Mediterrani Occidental, des de Sicília fins a Catalunya. En aquesta condició no ens ha de sorprendre l'abundància de fonts que trobem a la nostra geografia.

Els balnearis a Catalunya s'acord amb els afloraments termals, carbònics i sulfhídrics, se situen principalment a l'entorn de dos accidents geològics: les falles prelitorals (l'Empordà, la Selva i el Vallès) i el Pirineu. Per això, el Pirineu, el Montseny i les serres del Montsià són els llocs on s'han construït la majoria de balnearis.

Com hem dit el fenomen balneari modern sorgirà principalment en el segle XIX i a partir d'aleshores és quan apareixen el gruix de les nostres obres sobre la hidroteràpia i altres tècniques paral·leles.

## **LA HIDROTERÀPIA I LA FACULTAT DE MEDICINA**

Davant la necessitat de que els nostres balnearis fossin dirigits per un professional especialitzat (encara que es permetia que qualsevol metge pogués exercir), es buscà el sistema per donar formació. Per això, el 1857 la hidrologia mèdica era encarregada al catedràtic de Terapèutica i Matèria Mèdica i Art de

Receptar, i el 1866 s'establí que figurés en el 6è curs de la llicenciatura, com ampliació de l'assignatura de la Terapèutica, i de la Farmacologia i de la Hidrologia Mèdica. I es va mantenir en els plans de 1884, 1886 i 1896.

A l'Estat espanyol es creà el 1912 la càtedra d'Hidrologia Mèdica com assignatura del doctorat i fou el primer catedràtic Hipólito Rodríguez Pinilla. Des del 1984 es considerà especialitat mèdica a realitzar en l'escola professional d'hidrologia mèdica, creada el 1968.

La importància social i mèdica de la hidroteràpia va sensibilitzar a alguns dels nostres professors a dedicar-li la seva atenció en la seva activitat docent. Es per això que volem recordar en aquest apartat alguns dels catedràtics de la nostra facultat, que es van distingir per les seves aportacions en el camp de la hidroteràpia. Aportacions que s'ocupen tant del seu aspecte higiènic, com profilàctic i terapèutic.

**Feliu Janer i Bertrán** és autor de "Notícia de las aguas minerales de Bañeras, o Llorens y de las de Ribas, en Cataluña" (1815). Va presentar també dues memòries a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona sota el títol "Examen crítico de los escritos publicados hasta ahora sobre aguas minerales de Cataluña" (14-XII-1834 i 29-XII-1835) i "Informe dado por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, manifestando la importancia salutifera y económica de las aguas minerales" (1837). També el metge **Joan Rabella i Ràfols** que va exercir a Vilafranca del Penedès va presentar una memòria a l'Acadèmia sobre Banyeres del Penedès: "Memoria físico médico sobre las aguas minerales ferruginosas de Bañeras" (20-VII-1854).

**Joan Baptista Foix i Gual**, catedràtic de terapèutica i matèria mèdica, va ser possiblement el primer professor que va dedicar algunes hores de docència a explicar els efectes terapèutics de l'aigua. El 1840 va publicar "Notícia de las aguas minerales más principales de España. Apéndice del curso de materia médica o farmacología". Hem de recordar que en el segle XIX també es va iniciar la fase de catalogació dels balnearis. Calia saber primerament quins eren els principals balnearis, la seva situació geogràfica, les característiques de les aigües i les principals indicacions. D'aquestes obres són exemples les de Josep Anglada (1833), Joan Baptista Foix (1840), Alfredo Nadal (1884), Narcís Carbó (1889), "Prontuario indicador de aguas minero-medicinales (ca. 1900), Salvador Roca (1917) i d'altres.

En aquesta obra Foix estudià les aigües de la Catalunya Nord, amb l'esperança que poguessin ser conegudes pels seus pacients en temps de la primera guerra carlina. El quadre de les fonts dels Pirineus Orientals són trets de l'obra de Josep Anglada. Cita 68 fonts espanyoles, 74 als Pirineus Orientals i 63 a Europa. En aquesta obra vol rectificar una sèrie d'errors. Foix l'any 1827 va modificar, en part amb col.laboració amb Marià de la Pau Graells i de Laguera, l'estudi analític de la Puda de Montserrat fet l'any 1818 per Carbonell i Bravo. També diu que en

la Font Santa de Torelló no hi havia glicerina, i va recollir les observacions sobre l'efecte antitísic de les aigües de Palau de Montagut.

També hem de recordar a **Ignasi Miquel Pusalgas i Guerris** que va publicar a Barcelona l'any 1834 "Principios didácticos de Materia Médica esterna, con un apéndice sobre las aguas minerales medicinales más concurridas de Cataluña".

**Joan Giné i Partagàs** també va incloure en la seva docència i publicacions el tema de la hidroteràpia. Juntament amb Frederic Trémols i Borrell va estudiar les aigües del Puig de les Animes de Caldes de Malavella (1882). Giné valora la seva amistat amb Furest (metge i propietari de les aigües), i els coneixements aportats per Daniel Socarats (metge de Caldes de Malavella), Cándid Figa (metge de Caldes de Malavella entre 1873-1875, després a Palamós) i Mariano Viejo (metge i director de les aigües). També s'ocupà de les aigües en el seu "Curso elemental de higiene privada y pública" (Barcelona, 1871-1872). Aquesta és una obra amb quatre volums: el primer d'higiene privada, el segon i tercer d'higiene pública i el quart de la industrial. Tracta de les aigües minero-medicinals (fonts i banys). La primera edició es va exhaurir en quatre mesos. També la primera part de la lliçó XII del "Tratado clínico iconográfico de dermatología quirúrgica" (1880) és dedicat a la hidrologia.

Un altre catedràtic de terapèutica i matèria mèdica de la nostra facultat que és va preocupar per les qüestions de la hidrologia mèdica va ser **Narcís Carbó i d'Aloy**. L'any 1889 va publicar un catàleg general de les aigües minero-medicinals d'Espanya i de l'estranger. També és autor de "Lecciones orales de terapèutica médica. Curso 1872-1873" on fa una classificació dels banys des d'un punt de vista tèrmic. Fou president de la comissió de l'acadèmia mèdico-farmacèutica encarregada de fer els informes de les fonts i aigües de Catalunya.

**Rafael Rodríguez Méndez**, catedràtic d'higiene, també va escriure sobre les aigües. Juntament amb B. Oliver i Rodés i Pau Ferrer i Piera, van fer els estudis químics i bacteriològics de les aigües de Vilajuïga (A. Emp.), el 1903. També és autor de "Aguas termales de Caldes de Montbuy" (informe donat amb col·laboració amb Lluís Góngora i Joanicó) i "Memoria histórico-médica relativa al manantial Els Cuquets de Rubinat (agua clorurada sulfatada sódica)" (Barcelona, 1897).

Més tard, **Jaume Peyrí i Rocamora** (1877-1950), catedràtic de dermatologia, va presentar al "IX Congreso Internacional de Hidrología, Climatología y Geología" fet a Madrid el 1913 un estudi titulat "Tratamiento hidro-mineral de las dermatosis escamosas". També és autor de "Agua de Panadés. Estudio fisio-terapéutico" (Barcelona, 1907) i "Agua y balneario de Espluga de Francolí" (Barcelona, 1910).

Per últim, **August Pi i Sunyer**, catedràtic de fisiologia va estudiar les aigües de Comarruga (ca. 1919).

## LA HIDROTERÀPIA I ELS FARMACÈUTICS

Els farmacèutics van preocupar-se per l'analítica de les aigües. És un fet que va iniciar **Francesc Carbonell i Bravo**. El farmacèutic i metge barceloní Francesc Carbonell i Bravo escriu una memòria sobre les aigües de Caldes de Boí, l'any 1832. Carbonell havia estat designat per fer les anàlisis de les aigües de Caldes de Boí, l'any 1798. Ho va publicar l'any 1832 i ho va presentar a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona. En aquest treballens recorda que el bisbe d'Urgell Simó de Guardiola va encarregar al metge **Marià Dòria** de construir aquells banys a imitació dels de Caldetes i d'Arenys de Mar. Fou obert el balneari el 1832. Recordem que Marià Dòria també és autor de "Observaciones acerca de los efectos que han causado en algunos enfermos que he dirigido a los Baños de Nuestra Señora de Caldes de Bohí" (Barcelona, 1832). En un apèndix de l'obra, Carbonell ens relata el descobriment del "gas termal" de Carles Gimbernat i Grassot. El 1800, estudiant les aigües termals sulfuroses d'Aix-La-Chapelle, descobrir el gas sulfurós o "zoogen" o gas termal (una part d'àcid carbònic per cinc de gas semblant a l'azot. Hem de recordar que a finals del segle XVIII, el Dr. Pearson a l'estudià les aigües de Buxton va descobrir que un element era l'azot). S'havia de dir gas "azocarbònic" o "carboazòtic", però li posà "zoogen" que equival a engendrador d'animal, segons la virtut regenerativa que li suposà, o gas termal pel seu origen de la veu termo, calent. Es pensà inicialment que el gas era una barreja de sofre i azot (azot sulfurat), però més tard es va veure que era una barreja d'azot, àcid carbònic i sulfhídric. Aquest gas s'aprofitava gràcies a una estufa de la seva invenció. També cal recordar que Carbonell havia estat l'encarregat el 1805 per la Junta de Comerç de Barcelona, d'exercir la docència en una càtedra pública i gratuïta de química. Aquell mateix any, en voler demostrar la descomposició de l'aigua, va sofrir els afectes d'una explosió i va perdre un ull.

Posteriorment va destacar en aquest camp **Vicenç Munner i Valls** (catedràtic de pràctica d'operacions farmacèutiques en la universitat literària de Barcelona) que va fer un estudi químic de les aigües minerals de la Puda de Montserrat (1863) i de Ntra. Sra. de las Mercedes (1863). Aquest últim era situat a la localitat de Tendó, terme de Campmany. Sembla que funcionava des de 1861. També va analitzar les aigües minerals de "Ntra. Sra. de las Fuentes", de Rubinat i de Segalés. Va tenir controvèrsies sobre la composició de les aigües de la Vall de Ribes.

Un altre farmacèutic que va treballar en aquest sentit fou **Benet Torà i Ferré**, que va aprofitar els avenços de la química per a posar-los al servei de l'anàlisi de les aigües, i va fer l'estudi de les aigües de La Garriga (1876). Ens recorda que inicialment, quan la química estava poc avançada, les aigües minerals eren les que s'apartaven de les aigües potables o comuns, pels seus gasos, qualitats notables o ús. Quan l'analítica millora, les aigües minerals tenen principis salins.



A vegades pensa que seria millor de parlar de medicinals, pel seu ús. Habitualment parlem d'aigües dolces, quan ens referim a les de la beguda domèstica, i minerals a les que tenen principis medicamentosos, que deurien dir-se mineromedicinals. Segons Torà les aigües de La Garriga són aigües amb virtuts mèdiques sense gaires principis salins. El farmacèutic de Granollers, **Mateu Plandiura** fou el primer en donar a conèixer científicament les aigües. Posteriorment fou analitzada per Vicente Munner per encàrrec de Joan Blancafort. El fulletó de Torà és l'anàlisi del manantial de Martí.

Un altre farmacèutic que es va distingir en l'estudi de les aigües va ser **Frederic Trèmols i Borrell**, que va estudiar principalment les aigües de Caldes de Malavella (1882) com ja hem comentat.

**José Casares Gil**, catedràtic d'anàlisi química a la facultat de farmàcia de Barcelona, va analitzar les aigües de "La Salud" de Centelles (1902) i és autor de la memòria "El agua de Vila-roja. Font de la pólvora. Análisis cualitativo y cuantitativo" (Girona, 1902).

**Ramon Codina Långlin**, professor de química del laboratori de medicina legal de l'audiència de Barcelona, va estudiar "El agua gaseosa carbónica de Argenton" (Barcelona, 1883), "Las aguas de Nuestra Señora de los Angeles, Madremaña" (Girona, 1895 i 1908), "Estudio del agua de San Juan de Campos (Mallorca)" (Barcelona, 1896) i "El agua sulfurosa de la Font-Santa de Torelló" (Barcelona, 1903) entre altres.

**Oliver Rodés** és autor de "Análisis del agua de la Font Picant de Argenton" (Barcelona, 1908), i juntament amb P. Ferrer i Piera i Rafael Rodríguez Méndez, de "Análisis cualitativo y cuantitativo, bacteriológico y Memoria médica del agua bicarbonatada sódica lítica, variedad clorurado sódica de Vilajuiga" (Barcelona, 1903).

## **LA HIDROTERÀPIA I ELS METGES FORASTERS**

A Catalunya van venir també metges de la resta de l'estat que van contribuir a millorar els coneixements de la hidroteràpia. Un dels primers va ser **Manuel Manzaneque i Montes** que havia nascut a Villamayor (Cuenca) el 1850. Va ser metge-director dels banys de Boí (1874) i de les aigües de La Garriga des de 1877. Va estar vint-i-cinc anys en exercici a La Garriga i es va integrar plenament al nostre país. En la memòria feta l'any 1883, ens recorda els inicis de les tres fonts de La Garriga. Segons ell, la font Joan Blancafort seria la més antiga i va iniciar la seva funció el 1840 (utilitat pública R.O. 12 de setembre de 1860); la Josep Martí fou construïda el 1875 (utilitat pública el 23 de febrer de 1879) i la Josep Roselló el 1881 (utilitat pública el 8 de novembre de 1881). Aquest últim va enderrocar la històrica casa Caselles i comprà el terreny per l'edifici. La seva història antiga es remunta a la filla de Guifré el Pilós i més tard

el rei Martí l'Humà i la seva muller Maria de Luna feren una estada d'un mes a la Garriga l'any 1400 per prendre-hi les aigües. Les primeres anàlisis de les aigües les va fer el farmacèutic de La Garriga, Mateu Plandiura en la memòria manuscrita presentada a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona el 1841 "Topografía del pueblo de la Garriga, partido de Granollers". Joaquim Torras i Anglada va presentar l'any 1858 una memòria sobre les aigües termals de la Garriga. La primera anàlisi completa es va fer l'any 1868 en el de Blancafort per Vicenç Munner i Valls. El 1876 el balneari Martí fou analitzat per Benet Torà, i el 1881 el balneari Roselló fou estudiat per Ramon Codina Langlin. Munner i Torà van classificar aquestes aigües com salinotermals, en canvi Codina i l'anuari oficial de les aigües minerals d'Espanya les valorà com cloruradosòdiques. És autor de "Aguas minerales más convenientes en el tratamiento de la tuberculosis" (1882); "Los baños termales de la Garriga en las afecciones cutáneas" (1892) i "Característica terapéutica y especialización clínica de las aguas termales de la Garriga" (1894).

**Gonçal Planas i Vives**, nascut a Cienfuegos (Cuba) fou metge consultor del balneari de la Garriga i és autor de "Las aguas termales de la Garriga, bajo el punto de vista de la moderna Hidrología médica" (Barcelona, 1909).

**Nicolás Pérez Jiménez** procedia de la província de Badajoz i fou metge director de les termes de sant Hilari Sacalm. En el "Congreso de Hidrología Nacional" celebrat el 25 de febrer de 1888 va presentar la comunicació "Climatoterapia de la litiasis úrica" on recomana el clima de muntanya per la litiasis úrica, a més de la dietètica hidrocarburada, hidroteràpia tònica i aigües bicarbonatades sòdiques i mixtes, varietat ferruginosa. Autor de "Problemas de toxicología e hidrología médica" (Madrid, 1888), "Bosquejo climatológico e hidrológico de la estación termal de San Hilario Sacalm (Gerona)" (Barcelona, 1888), "Termas de San Hilario Sacalm. estudio fisico-clínico-hidrológico (Barcelona, 1892).

## **APORTACIONES DES D'ALTRES CAMPS ALIENS A LA MEDICINA**

La complexitat de la ciència mèdica i l'assistència terapèutica ha fet i fa que hi participin persones, tècnics i científics aliens a la medicina. Per aquest motiu són freqüents les aportacions de químics, geòlegs, enginyers, etc., que han donat el seu punt de vista en l'estudi i anàlisi de les aigües termals.

Entre aquests autors cal citar a **Norbert Font i Sagué** (sacerdot i geòleg, que va introduir l'espeologia científica a Catalunya), que va estudiar, el 1904, les fonts "Els Bullidors" de Caldes de Malavella, que també havien estat estudiats per l'enginyer de mines, **Mariano Vidal**, com hem citat, i que estudià els anys 1880 i 1885 la font de Rubinat.

## LA HIDROTERÀPIA A LA CATALUNYA NORD

Com a representant de la medicina de Catalunya Nord i que tanta influència havia de tenir de la hidroteràpia francesa, hem de citar a **Josep Anglada i Cabaner** nascut a Ceret (Vallespir) el 1775. Entre el 1827 i 1840 publicà diversos treballs sobre les aigües termals del Rosselló. És autor de "Mémoires pour servir à l'histoire générale des eaux minérales sulfureuses et des eaux minérales et des établissements thermales du département des Pyrénées Orientales" (París, 1833), en dos volums; juntament amb D. Bouis, va publicar "Notice sur les établissements thermaux de Vernet. Pyrénées Orientales" (Albi, 1837); i amb Bérard "Notice sur les eaux acidules, alcalino-ferrugineuses du Boulou et de Saint-Martin de Fenouillard. Pyrénées Orientales" (Montpeller, 1840). Josep Anglada havia cursat medicina a París i Montpeller, i fou catedràtic de terapèutica, medicina legal i química a Montpeller, on fou degà.

Dels Pirineus Orientals tenim notícia de dues obres més: "Etablissement thermal de la Preste (Pyrénées-Orientales), ouvert toute l'année, excellent climat des montagnes, saison d'automne très recommandée" (Montdidier, 1886) de la qual desconeixem l'autor, i "Eau de la Fou a Saint-Paul-de-Fenouillet (Pyrénées-Orientales) sulfatée-calique, magnésienne, silicatée, ferrugineuse radioactive" de la qui sembla ser l'autor Rives, i desconeixem la data de publicació.

## CALDES DE BOÍ

L'edifici més antic dels balnearis que encara existeixen és probablement el de Boí, que en l'origen era un monestir lligat a la senyoria de la Casa dels Comtes d'Erill. Però la transformació del monestir en balneari va ser en ple segle XIX.

Probablement una de les primeres descripcions de les fonts de Caldes de Boí la va fer **Domènec Vidal i Abad** en la segona meitat del segle XVIII. Es tracta d'una "Instrucció de las aguas de Caldes de Boí".

El primer metge relacionat amb els banys de Caldes de Boí fou **Marià Dòria**. Les temporades d'estiu acudia a Caldes de Boí i visitava els seus amics. Li van encarregar les reformes dels banys de Caldes, que van finalitzar el 1832. Aquest mateix any va escriure, com ja hem citat, "Observaciones acerca de los efectos que han causado en algunos enfermos que he dirigido a los baños de Ntra. Sra. de Caldes de Boí".

El 1845 es nomenà el primer metge-director provisional. Fou **Ramon Salis**. El 1851 prengué possessió interinament de la direcció dels banys i aigües de Caldes de Boí, Martí Castells i Melcior. Exercí en el balneari durant dotze temporades, distribuïdes en dos períodes: 1851-1857 i 1859-1865. El 1858 se'n va anar al balneari de l'Espluga de Francolí, i el 1866 se'n va anar als banys de Caldes de

Tui (Galícia). Escriví un total de sis memòries (1850, 1860, 1861, 1862, 1863 i 1865).

Posteriorment van escriure memòries mèdiques sobre el balneari de Caldes de Boí els següents metges: Martín Musoles (1868), Miguel Lázaro (1869), Manuel Mir i Figueras (1871), Francisco Ortiz (1876), Recaredo Pérez i Bernabeu (1878), Alberto Armendáriz (1879), Eusebio Romero i Bribián (1881), Josep Farré i Carlos (1882), Magín Mogenjo (1883), August Pi i Gibert (1885), Felip Isla i Gómez (1887), Camil Castells i Ballespí (1889), Francesc Sastre i Domínguez (1894) i Josep Farré (1898).

## **LA PUDA DE MONTSERRAT**

El balneari de la Puda de Montserrat ha estat un dels més monumentals, però el desbordament del riu Llobregat els anys cinquanta d'aquest segle va precipitar la seva fi.

La història del balneari comença amb el metge igualadí **Antoni Pujadas Mayans** que seria el fundador del manicomi de Sant Boi. És dedicà en tornar a Barcelona, després d'una estada a Londres i França, a la hidroteràpia, amb la qual volia tractar les malalties mentals. És per això que comprà el manantial de la Puda de Montserrat, on pensava construir un manicomi com annex. Aquesta idea no fou acceptada pels primers clients dels nostres balnearis, que no volien barrejar-se amb aquest tipus de malalts. L'any 1846 renuncià a aquesta iniciativa i aleshores passà a dirigir un establiment de banys medicinals situat a la Rambla de Sant Josep de la nostra ciutat, als baixos de l'acadèmia de ciències. I precisament com a portantveu d'aquest establiment, publicà el setmanari "El banyista" (1848) que fou la primera revista que a casa nostra, va ser dedicada específicament a la hidrologia mèdica. El 1849, i durant dos anys, dirigí la Casa de Curació que hi havia en el carrer Canuda 31. Queixes dels veïns, motivaren que l'autoritat civil li ordenés el trasllat al camp, en poques hores, de la Casa de Curació. És autor de "La hidropatía o curación de todas las enfermedades sin medicinas, con sólo el agua fría. Se practica en el establecimiento de la c/ Canuda núm. 31 en Barcelona" (Barcelona, 1852) i "Memoria que tiene por objeto determinar en qué casos y bajo qué condiciones son útiles los baños de vapor para la curación de las enfermedades".

El també metge igualadí **Antoni Coca i Rabassa** fou el primer metge-director del balneari de Caldes d'Estrac: obtingué la plaça el 29 d'abril de 1817. Passà posteriorment a la Puda. Va escriure al "Repertorio Médico" de la Societat d'Emulació de Barcelona un article titulat "Observaciones sobre los usos terapéuticos del agua hidro-sulfurosa de Olesa y Esparreguera, llamada vulgarmente, La Puda".

Però la gran figura de la hidroteràpia catalana de la segona meitat del segle XIX seria **Manuel Arnús de Ferrer**. Possiblement les seves relacions familiars amb l'alta burgesia catalana van impulsar tant els estudis com les tècniques terapèutiques amb la hidroteràpia. Va ser un dels fundadors de la Societat Espanyola d'Hidrologia (1877), i és autor de molts treballs sobre hidroteràpia. Fou metge del balneari de la Puda de Montserrat des del 1847 fins l'any 1859 en que es traslladà a Madrid. El 1847 (treball d'oposició a la direcció de la Puda, que guanyà), 1853 i 1863 va escriure diversos treballs sobre el balneari de la Puda de Montserrat. El descriu com el més monumental dels balnearis existents. Fou projectat per l'arquitecte Josep Oriol i Bernadet i impulsat per la burgesia afavorida per la revolució industrial. Les seves aigües són riques en sofre, com les descrites per Gimbernat a Aix-La-Chapelle i en els balnearis alemanys de Baden Baden. I dona les seves indicacions: catarros pulmonars, herpes, escròfules, malalties de la pell, hemoptisis massives, reumàtiques, gotes, sífilis, clorosi i anèmies en general. El 2 de gener del 1862 va pronunciar el discurs de la sessió inaugural de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona amb la conferència "Del progreso intelectual", on va parlar de les propietats de les aigües de la Puda i Panticosa com antitètiques. Autor de "Estudios generales sobre hidrología mineral, con algunas reflexiones acerca de la importancia de una reforma termal e indicación de las principales bases en que debiera fundarse" (23 d'agost de 1851); "Baños de vapor a la rusa, o sea explicación sencilla y pronta sobre dichos baños por don Joaquín Delhom i don Manuel Arnús" (Madrid, 1858); "Terapéutica balnearia" (Madrid, 1858); "De la balneación hidro-atmohídrica" (Madrid, 1868); "Baños de Panticosa" (Saragossa, 1879); en col.laboració amb F. Borrell "Del Baño" (Madrid, 1870), "Hidrología mineral médica" (Madrid, 1873) i "Balneario de San Felipe Neri" (Madrid, 1879).

**Pere Roqué i Pagani**, catedràtic de química a l'Escola Industrial de Barcelona i de la Facultat de Farmàcia és autor de "Análisis cuantitativo del agua termal sulfhídrica de la Puda" (25-XI-1856); "Análisis cuantitativo del agua mineral sulfurosa de Bañolas" (1862); "Hidrotimetría o ensayo analítico de las aguas potables de Barcelona" (Barcelona, 1864); "Análisis cualitativo del agua salino alcalina de Santa Coloma de Farnés, provincia de Gerona" (18-VII-1866); "Hidrotimetría o ensayo analítico de las aguas potables de Gerona, Mataró, Villanueva y Geltrú e Igualada (Barcelona, 1866), i "Análisis de los pozos de que actualmente se abastecen los vecinos de Gerona" (Barcelona, 1868).

**Lluís Góngora i Joanicó** fou metge-director de les aigües de la Puda de Montserrat del 1874 al 1894. El 1878 va publicar "Bosquejo médico de las aguas minerales sulfurosas de la Puda de Montserrat".

## **CALDES DE MONTBUI**

Caldes de Montbui és una de les viles de Catalunya amb més llarga i forta tradició termal. Des de la instauració de la colònia romana, va explotar les seves

aigües, i amb 70° són les aigües que brollen a més temperatura de Catalunya. A finals del segle XIX amb l'arribada del carrilet va veure el seu moment més culminant. El ferrocarril ha estat una condició determinant en la naixença i creixement dels balnearis. Aquest seria el cas del carrilet de Caldes de Montbui, o l'estació de Caldes de Malavella o el baixador d'Aigües de Ribes. Les aigües i els balnearis de Caldes de Montbui seran durant força temps el motor econòmic de la vila.

Foren els romans els qui fundaren l'establiment termal que es conserva en part davant de la Font de Lleó. Aquesta font és una obra de l'any 1581 i fou dita inicialment Font de l'Escaldador. L'actual monument, d'aire noucentista, amb el característic lleó que ha esdevingut símbol de la vila fou projectat l'any 1927 per Manuel J. Raspall.

Des de finals del segle XVIII i sobretot des de l'inici del segle XIX es van fer estudis analítics de les seves aigües.

La seva activitat s'inicià el 1729, quan Salvador Broquetas hi edificà una casa de banys. El 1790 es publicà "Luz de la verdad y extinción de preocupaciones. Tratado de las aguas termales de la villa de Caldas de Montbuy". Foren autors **Joan Broquetas** (prevere) i **Salvador Broquetas** (boticari). sembla que també hi participà Josep Broquetas (metge).

**Ignasi Graells i Ferrer** l'any 1817 va fer oposicions a metge de banys fou director de les aigües de Caldes de Montbui i va fer l'anàlisi d'aquelles aigües el 1823 i 1840. Van coincidir les seves valoracions amb els treballs del químic i farmacèutic de l'exèrcit francès de Napoleó M. Bonde, qui va publicar juntament amb Helberque, cirurgià major del cos de sanitat francesa "Observations chimiques et medicales sur les eaux thermals de Caldas de Montbuy en Catalogne" (1824), que demostrà la presència de carbonat sòdic en la Font del Lleó. Graells també fa referència d'una obra escrita pel metge de l'hospital militar de Phalsbourg, El L. Joundain "Memoire sur les euax thermales de Caldas de Montbuy en Catalogne". Aquestes dues publicacions franceses procedien de les excursions realitzades per oficials francesos en guarnició a Barcelona, entre els anys 1824 i 1827. Graells és autor de "Contestación al interrogatorio de la comisión nombrada po S.M. para redactar el manual de las aguas minerales de España" (1845) i de "Historia de una enfermedad rara observada en los baños de Caldes de Montbuy en la primera temporada del año 1830". El 1859 es publicà "Baños minerales de Caldas de Montbuy", obra de la qual desconexem l'autor. Florencio Janer va transcriure els escrits de Graells sota el títol "Antigüedad de Caldas de Montbuy" (sense any), on recorda el seu origen romà.

Nosaltres hem pogut consultar l'estudi de **Francesc Sastre i Domínguez** (1862). És un treball amb una visió més física que química de les aigües, i on participa de l'acció electro-dinàmica de les aigües minerals. Descriu 8 cases de banys: Casa

d'Alrich, Broquetas, Font, Forns, Grau, Llobet, Rius (Sans), Solà. A més els pobres tenien una casa de banys a un hospital de beneficència, i els militars una casa de banys a la Sagrera. També descriu tres fonts, essent la principal la Font del Lleó. Aquest treball fou contestat per **Vicente Munner i Valls**, que defensà que en les aigües de Caldes de Montbui existia una matèria orgànica oliosa o resiniforme d'acció balsàmica, que es va poder provar en molts ferits de la guerra d'Àfrica i que l'electricitat era un factor important de les aigües minerals.

**Tomàs Soler**, mestre d'obres, va escriure sobre les aigües de Caldes de Montbui l'any 1868 "Grande establecimiento de baños llamados de Rius en Caldas de Montbuy".

El 1880 **Lluís Gòngora i Rafael Rodríguez Méndez** van fer un informe sobre les corrupcions i desordres de tots els balnearis de Caldes de Montbui. **Martí Castells i Melcior** va respondre a aquest informe en la "Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bicarbonatadas, salinas nitrogenadas de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona" (Barcelona, 1883). Castells va obtenir la direcció interina de Caldes de Boí el 1851, passant el 1858 al balneari de l'Esplugu de Francolí. El 1859, va tornar a Caldes de Boí i l'any 1866 obtingué els banys de Caldelas de Tuy i passà després a Carballo (1871) i a Caldes de Montbui (1877). També és autor d'una memòria sobre les aigües d'Alcarràs. L'any 1883 trobem una memòria comparativa de les fonts de Caldelas de Tuy i Caldes de Montbui. Possiblement el seu autor és E. Ranz.

**Salvà** va presentar a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona la següent memòria manuscrita: "Memorias sobre el análisis de aguas minerales: entre otras: Caldetas y Caldas de Montbuy" (sense data).

**José Hernández Silva** va presentar el 1903 al XIV Congrés Internacional de Medicina "Breve reseña e indicaciones hidrotermales de Caldas de Montbuy" (Barcelona, 1903).

. **Oliver Rodés i E. Xalabarder** van publicar "Análisis fisicoquímico y aplicaciones terapéuticas de las aguas naturales medicinales de Caldas de Montbuy. Agua Thermion" (Barcelona, 1910)

**Josep Suriol i Torre** va guanyar el premi sobre les topografies mèdiques de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona amb el treball "Estudio topográfico-médico de Caldas de Montbuy".

**Rafael Folch** publicà "Las aguas termales de Caldas de Montbuy vistas por un farmacéutico del siglo XVIII. El Restaurador Farmacéutico" (Barcelona, 1931).

## LA HIDROTERÀPIA A LA COMARCA D'OSONA

La comarca d'Osona ha sigut rica en fonts i han estat nombrosos els metges que han estudiat les seves aigües. Un dels primers en dedicar-se a la hidroteràpia fou **Antoni Bayés i Fuster**. Metge nascut a Taradell, que va exercir a Vic i a Tona, on fou director de les aigües de Sant Andreu de Tona. Estudià les aigües de Tona l'any 1881. El fulletó comença amb un pròleg del Dr. Robert i recorda el fet casual del seu descobriment el 1874, per Antoni Font que en trepar el pou de casa seva (prop del mas de la Font) sentí una olor d'ous fregits (àcid sulfhídric). L'any següent el Dr. Bayés i Narcís Ullastres van fer analitzar l'aigua al farmacèutic de Vic, Martí Genís. Un fill seu, **Càndid Bayés i Coch**, també es va dedicar a la hidrologia. L'any 1894 era nomenat metge de banys de Tona.

Al cap de pocs anys funcionaven les fonts i balnearis d'Ullastres, Segalés, Codina i Roqueta. El balneari Roqueta fou bastit el 1885-1890 segons plans de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner. Funcionà fins el 1966 i fou enderrocat el 1974. Actualment només funciona el balneari Codina.

Un altre metge osonenc que es dedicà a la hidroteràpia fou **Joaquim Salarich i Verdguer** (1816-1884). Va ser un metge polifacètic que va tenir múltiples preocupacions. Per un costat és autor de la "Higiene del tejedor", que és una de les obres de medicina del treball més importants de l'època. També va participar activament en el moviment literari de la Renaixença, fou cronista de la ciutat de Vic i finalment es dedicà a la hidroteràpia. Així és autor de "Caldetas, apuntes sobre sus antiguos baños y sus celebradas aguas minerales" (Barcelona, 1881); "Los baños de mar y el balneario de Colón de Caldetas. Preceptos higiénicos y consejos útiles para los bañistas" (Barcelona, 1882) i "Apuntes para la historia de Caldas de Estrach (vulgo Caldetas)" (Barcelona, 1882), on passà a viure l'any 1880. Curiosament aquestes memòries potser van contribuir a la controvèrsia dels nostres burgesos sobre si era preferible passar l'estiu a Caldetes, prop del mar, o bé a Argentona, terra endins. La llegenda diu que els estiuiejants de Caldetes serien més oberts al progrés i en canvi els d'Argentona serien més conservadors. Recordem que les aigües de Caldetes ja foren estudiades l'any 1853 per **Josep Brun i Pagès**. Aquest metge barceloní, que aquell mateix any guanyà el concurs de l'Acadèmia de Medicina per la seva "Topografía higiénica de Barcelona", és també autor de "El amigo del bañista o consejos y reglas médico-higiénicas a los que usan aguas minerales en la bebida o baño. Obra útil e indispensable a toda clase de personas y muy ventajosa para los médicos" (Barcelona, 1853).

**Josep Salarich i Gimenez** (1849-1930) era fill de l'anterior. Estudià les aigües de Segalés de Tona (1877). Segons ell, es van començar els treballs en el pou el 5 de setembre de 1876, i el febrer de 1877 descobreixen la font en el Manso Segalés en el terme de Tona. Cita un treball del sotsdelegat de Tona "Estudio topográfico-médico del llano de Vic" premiat l'any 1871 per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona. Les anàlisis de les aigües foren fetes pel metge i farmacèutic Francesc Domènech. Considera que les tisis tractables amb sofre són les



herpètiques, escrofuloses i tuberculosos principalment. Autor de "Memoria médico-topográfica del agua sulfuródica-sulfhidratada de Santa Ana o Puda de Vich" (1881); "Aguas minero-medicinales de San Andrés de Tona. Examen comparativo de los manatales de Segalés i de Ullastres (1883) i "Sant Julià de Vilatorrada. Guía del foraster" (Vic, 1898).

Les aigües de Sant Andreu de Tona foren analitzades químicament l'any 1900 per **Josep Canudas i Salada** i **Josep Canudas i Bordas**, i l'anàlisi bacteriològic el va fer **Carles Calleja**. Les aigües minerals "La Salud" de Centelles i Font-Santa de Torelló (1903) foren estudiades pels farmacèutics **Josep Casares Gil** i **Ramon Codina Långlin**. Aquest últim, com veiem, va analitzar moltes de les aigües minerals de Catalunya.

Per últim, **Francesc Terricabras** va fer la memòria històrico-científica de les aigües mineromedicinales del manantial de Tona, el 1912.

## **EL CAS ESPECIAL DE CALDES D'ESTRAC**

Caldes d'Estrac per la seva proximitat a Barcelona i la puixança industrial d'aquesta capital, va motivar que molts barcelonins haguessin elegit com a centre de recuperació i de repòs el balneari de Caldes d'Estrac. Durant el segle XIX i sobretot després de la inauguració del ferrocarril de Barcelona a Mataró (1848) i l'arribada del tren a Caldes d'Estrac el 1857, el va convertir en un símbol d'especial relleu dintre de la història de la hidroteràpia a Catalunya. En un moment d'una certa crisi de la hidroteràpia, els banys de sol i mar (talasoteràpia) superen a l'aigua. Balnearis arran del mar com el Titus entre Arenys de Mar i Caldetes i el Brisamar de Comarruga, foren molt valorats. La tuberculosi i l'escròfula són tractades a base de banys de sol.

Hem recollit els següents treballs sobre Caldes d'Estrac: F. Vieta. "Relació de la aigua de Caldes Destrach". 1738; Joaquim Salarich i Verdaguer va escriure sobre les aigües de Caldetes, com hem citat, els anys 1881 i 1882; J. Brun. "Noticia sobre las aguas de Caldetas (Cataluña)"; Gaceta Médica. Any IX. 2a sèrie, núm. 25 pàg. 205; F. Carreras Candi. "Caldetas o la antigua quadra d'Estrach. Notas históricas". Barcelona. Imp. de l'Avenç, 1893.

Foren metges-directors dels Banys de Caldes d'Estrac i Titus: Antoni Coca i Rabassa (1817), Gabriel Calvo i Matilla (1860-1879), Telesforo López Fernández (1880-1881), Enrique Sanchis Fabra (1882-1885), Juan Ortiz Rivas (1886-1888), Joaquin Aleixandre i Aparici (1889), Pau Alsina i Pou (1890-1891), Camil Castells i Ballespí (1892) i César García Teresa Arechavalets (1896). No hem trobat cap ressenya dels banys de Caldes d'Estrac, escrita per algun d'ells.

## LES AIGÜES DE LA VALL DE RIBES

Les aigües de la Vall de Ribes també foren motiu d'una sèrie de treballs, alguns dels quals són conservats en la nostra facultat. De fet amb l'expansió i facilitat de les comunicacions es va facilitar que els usuaris s'aquestes aigües anessin cada vegada més lluny, no solament buscant la novetat, sinó també una tranquil·litat que ja no existia en les proximitats de Barcelona.

Les aigües de la Vall de Ribes foren estudiades per **Pau Alsina i Pou** (1836-1894), metge de sant Joan de Vilassar, que fou director de les aigües minerals de la Vall de Ribes on fou nou anys director (des del 1877). Publicà una ressenya sobre aquestes aigües l'any 1885. Ens recorda que hi havia dos manantials, un per la beguda, i l'altre pel bany. Els terrenys eren propietat de Tomàs Montagut i eren situats en el terme de Bruguera. La primera anàlisi de les aigües fou feta per Nicolau Carreras (farmacèutic de Ribes el 1785). El 1830 fou analitzada per Lluís Bach (farmacèutic de Ripoll). Però l'estudi més important el va fer Vicenç Munner el 1862. I finalment foren estudiades el 1869 per l'enginyer de mines de carbó de Sant Joan de les Abadesses J. Ducloux ??????. Es classificaren com bicarbonatades sulfatades de temperatura temperada. Les seves indicacions eren: funció gàstrica, hepàtica, digestiva, circulació venosa abdominal (beguda) i bany termal. Alsina fou un dels fundadors de la "Sociedad Española de Hidrología Médica" i director de les aigües minerals de Caldes d'Estrac i Titus (1890), de les de Santa Agueda i San Juan de Campos.

## LA HIDROTERÀPIA A BARCELONA

**Joaquim Delhom** va ser també una figura destacada dintre de la hidroteràpia, ja que després d'una estada a l'estranger va importar uns tipus de banys coneguts com a banys russos (1844), que van tenir èxit tant des d'un punt de vista social com terapèutic. Delhom fou director i propietari d'un establiment de banys russos prop de Santa Madrona, al carrer de la Mina, número 8. És autor de "Baños de vapor de distintas clases perfeccionados, para la curación radical de muchos males creídos incurables" (Barcelona, 1845); "Vapor" 62 històries clíniques tretes de la pràctica del doctor Lambert; "Baños rusos o reseña sobre la utilidad de estos baños, puesta al alcance de todas las capacidades" (Barcelona, 1851) i "Baños de vapor a la rusa" (Madrid, 1858), on fa propaganda de l'establiment al carrer Major cantonada Bordadores, a la galeria de sant Felip Neri, que era propietat de Joaquim Delhom i Manuel Arnús.

## L'INSTITUT HIDROTERAPÈUTIC DE BARCELONA

No podríem oblidar en aquest ràpid repàs de les figures històriques de la nostra medicina en el camp de la hidroteràpia a **Lluís Castellarnau i de Lleopart**, que va dirigir l'Institut Hidroterapèutic de Barcelona, a la part més alta del Passeig de

Gràcia. L'any 1880 havia fundat un centre d'hidroteràpia que l'any 1883 es va transformar en l'Institut Hidroteràpic Barceloní. D'aquest institut va sorgir la revista "Boletín de hidroterapia" de la qual fou pràcticament l'únic redactor. De caràcter mensual, es va publicar durant uns vuit anys (1885-1893). El primer número va sortir el 15 de gener de 1885. Altres establiments balneoteràpics existents a Barcelona a finals del segle XIX eren a la Rambla dels Estudis 3 (darrera de la reial acadèmia de ciències), l'establiment teràpico-sulfuros del carrer Casp 7 i el d'aigües azoades del carrer Pelai 3.

Altres obres de Castellarnau són "Hidroterapia. Ideas generales y algunos datos estadísticos recogidos en la clínica particular del Dr. Castellarnau durante el año 1800" (1881); "Manual popular de Hidroterapia o sea el tratamiento de las enfermedades por medio del agua metódicamente aplicada" (1880-82); "Instituto Hidroterápico Barcelonés" (1884); "Estudios teórico-clínicos de las enfermedades nerviosas tratadas por Hidroterapia" (1884); "El agua común usada como bebida" (1895) i "Programa prontuario de los servicios higio-terapéuticos del Instituto Hidroterapéutico del Dr. Castellarnau" (Barcelona, 1900).

Castellarnau és el primer entre nosaltres que esquematitza les formes d'aplicació i utilització terapèutica de les aigües. I així ens diu que pot fer-se per ingestió, immersió, percussió (dutxes, afusions i irrigacions), en forma de vapor i ablucions, aigua pulveritzada o en forma de baf, i altres mètodes complementaris.

## **ELS MANUALS D'HIDROLOGIA**

La importància que va anar adquirint la hidroteràpia fou la base de que els nostres metges apleguessin en un volum el cos doctrinal de la terapèutica basada en l'aigüa. Serien els manuals d'hidroteràpia. En la nostra facultat conservem una sèrie d'aquests manuals, dels que curiosament tres foren editats el mateix any. Era el 1884. Aquests manuals són els de Castellarnau, Alfred Nadal i Mariescurrena (obra revisada per Bartomeu Robert) i el de Josep Robert i Nadal: "Compendio de Hidrología médica, balneoterapia e Hidroterapia, con apuntes sobre todos los establecimientos balnearios principales de España y del extranjero". A les darreries del segle XIX es publicarà un altre tractat d'hidrologia mèdica a Barcelona, signat pel metge Hipòlit Rodríguez Pinilla.

## **LA HIDROTERÀPIA A LA COMARCA DE LA SELVA**

En les comarques de Girona va tenir una especial importància social i terapèutica la població de Caldes de Malavella. Si el seu nom cal associar-lo a les fonts naturals del seu terme és evident que serien conscientment i adequadament aprofitades per participar en el que podríem dir servei i funció de la hidroteràpia. De Caldes de Malavella tenim a mà les següents monografies:

**Francesc de Paula Arró i Triay** va publicar el 1876 "Topografia de Caldes de Malavella", treball manuscrit que fou premiat per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona.

**Tomàs Lletget i Cailà**, que havia estat metge dels banys de Caldes de Montbui (1874) i d'altres centres balnearis, va publicar el 1881 "Una excursió a Caldes de Malavella", separata de l'Anuari de la Associació d'Excursions Catalana. Relata el viatge des de Barcelona el 20 de febrer de 1881 amb Ramon Arabia, president d'aquesta associació. Descriu el Puig de les Animes i Caldes de Malavella. L'any següent Luis Mariano Vidal, enginyer de mines, en un treball publicat a Madrid, donava una visió purament geològica de les aigües termals de Caldes de Malavella.

Els brolladors de Caldes de Malavella s'agrupen en tres nuclis: el Puig de les Animes, el turó de Sant Grau i el Puig de les Moleres. Els indrets escollits per edificar, hi les termes romanes foren el brollador del turó de Sant Grau i el del Puig de les Animes.

La burgesia catalana, el valor curatiu de les aigües minerals i el balneari com a font inversora i productora de beneficis, motivà la instal·lació a Caldes de Malavella, d'ençà de la segona meitat del segle XIX, de les primeres cases de banys. El 1845 F. Dillet, farmacèutic, demanà autorització a l'Ajuntament de la vila per portar l'aigua termal d'una font de Puig de les Moleres fins un petit establiment amb quatre o sis banyeres i destinar-lo a casa de banys. Aquest establiment al cap d'uns anys esdevingué el Balneari Soler, desaparegut el 1975. A la mateixa dècada, i amb la mateixa aigua la família Prats aixecà també un nou establiment, "Baños de Prats". Aquest local es convertiria en el Balneari Prats que fou reformat per l'arquitecte Eusebi Bona el 1912.

L'any 1870, N. Pla i Deniel rebé autorització per exportar les seves aigües amb la denominació de "Agua San Narciso". L'any 1883, Modest Furest i Roca aconseguí la declaració d'utilitat pública i la seva aigua es comercialitzà, primer, amb el nom de "Agua del Puig de les Animes" i després, l'any 1893, amb el de "Vichy Catalán", per la semblança de les aigües amb les del Vichy francès. L'any 1902, a P. Estapé se li autoritzà la comercialització de l'aigua dels Bullidors amb el nom, primer, d'Aigua Xala i, després amb el "Agua Imperial". L'any 1940 apareix una nova empresa que comercialitza "Agua Malavella", fruit de la unió dels dos petits embotellaments dels balnearis Soler i Prats.

Cap els últims anys del segle XIX (1880), **Modest Furest i Roca**, comprà els terrenys del Puig de les Animes i va començar a construir-se el 1898 un gran edifici neoclàssic, projectat per l'arquitecte Gaietà Buïgas i Monravà, amb el nom de "Vichy Catalán". Fou el gerent de la Societat i dirigí la revista "El Vichy Catalán" (1890).

**Josep Gelabert i Caballeria** va estudiar les aigües del Vichy Català. Aquest metge, nascut a Barcelona el 15 de gener de 1853, fou metge-director dels banys i aigües minerals de Nuestra Señora de las Mercedes (1887) i metge del Vichy Català des del 1890. El 1901, va publicar la memòria "El agua termo-mineral del "Vichy Catalán", que fou premiada per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, amb el títol de soci corresponent. En aquesta memòria ens recorda alguns fets històrics. El 5 de març de 1883 les Aigües del Puig de les Animes de Caldes de Malavella foren declarades d'utilitat pública. La inauguració de l'embotellament fou el 22 de desembre de 1889. Per R.O de l'1 de maig de 1890 s'anuncià el baptisme de Vichy Catalán pel ministre de foment. El ministre de governació per R.O del 15 de juliol de 1891 féu canvià el nom de Puig de les Animes pel de Vichy Catalán. El 1901, Gelabert va publicar la memòria "El agua termo-mineral del "Vichy Catalán", que fou premiada per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, amb el títol de soci corresponent. També és autor de "Baños de N.S. de las Mercedes. Capmany (Gerona)" ("Boletín de Sanidad, 1886").

**Salvador Mas i Ministrall** és autor de "Memoria sobre las aguas del Vichy Catalán" (Girona, 1894).

Les aigües de Santa Coloma de Farners foren estudiades el 1890 pel metge **Francesc Bofill i Galtés** i el 1924 per **Felip Cardenal i Lluís Tomàs i Rodó** amb el treball presentat al Congrés Nacional d'Hidrologia Mèdica celebrat a Madrid "Efectos de las aguas de Santa Coloma de Farnés (Termes Orion) sobre la tensión arterial". Altres metges que van estudiar l'efecte de les aigües de les Termes Orion foren: **Valentí Carulla**, **Ricard Martí** i **Enric Ribas**. Aquest últim valorà l'acció de les aigües en la cirurgia. Hem de recordar que les aigües de Santa Coloma de Farners foren aprofitades a l'inici del segle XIX per a la indústria del Canèm. En les Guerres Carlines foren emprades per guarir els ferits.

El metge i farmacèutic **Calixt Noguer** nascut a la Cellera de Ter (Selva) l'any 1864 és autor d'una "Memòria histórico-científica de les aigües minero-medicinals corresponents a la primera regió hidrològica, a les vores del riu Ter, i de la riera d'Osor, des del terme de la Cellera i que va servir de base per a declarar-les d'utilitat pública".

**Ricard Cortada i Riera** va publicar el 1890 un treball sobre les aigües d'Arbúcies "Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias" (Barcelona, 1890).

## **LES AIGÜES DE BANYOLES**

Les aigües de Banyoles foren estudiades inicialment per **Bartomeu Prat** amb la memòria manuscrita presentada a l'Acadèmia de Medicina l'any 1832 "Sobre la fuente pudosa de Banyolas" i més tard pel farmacèutic **Josep Montada i Bordas**

en l'obra "Vergel del banyista o sea memoria acerca del agua y baños minero-medicinales de Bañolas" (1854). També fou analitzada per **Pere Roqué i Pagani** en l'obra "Análisis cuantitativo del agua mineral sulfurosa de Bañolas" (1862). Però serà Manuel Saenz de Tejada qui dedicarà més treballs a les aigües de Banyoles. És autor de "Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas provincia de Gerona" (Madrid, 1877); "La Puda de Bañolas. Aguas sulfurosas cálcicas" (Madrid, 1883); "Memoria de las aguas y baños minerales de Bañolas" (Madrid, 1883). També **Antoni Casas** va publicar un article sobre les aigües de Banyoles (v. "Revista de Ciencias Medicas de Barcelona", 1879, tom. V, pp. 342-345).

**Josep M. Mascaró i Castanyer** va ingressar el 1894 en el cos de metges de banys. Des d'aleshores dirigí el balneari de Banyoles i els de Santa Coloma de Farnés, Vall de Ribes i Sant Hilari Sacalm. És autor de la "Topografia médica de Bañolas" (Girona, 1914), obra premiada per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona en el concurs del 1912 i també va publicar "Noves orientacions científiques de les aigües sulfuroses de Banyoles" (Presentat al IV Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Banyoles el 27 i 28 de juny de 1921).

## VALLFOGONA DE RIUCORB

Sembla que existia a Vallfogona, a uns dos quilòmetres del poble, una casa denominada "Can Marina" amb una font d'aigua minero-medicinal. Allí hi anava gent sobretot de la comarca d'Urgell per curar-se d'una malaltia de la pell, el "salubre". Des de 1860 a 1864, el metge de Vallfogona **Llorenç Sicart** va estudiar els efectes de l'aigua. Era indicada per l'herpetisme i les llagues de les cames. De 1893 a 1902 es perfeccionen les observacions clínico-hidrològiques pel metge de Vallfogona, **Florenci Figueres**. El 1898 mossèn Miquel Piera és curat d'un èczema amb les aigües de Vallfogona i anima als seus germans Antoni i Lluís a comprar la propietat de les aigües. Encarreguen al geòleg Jaume Almera l'estudi de les aigües, i Josep Casares fa l'anàlisi química. L'edifici fou projectat el 1901 i les aigües obtenen la declaració d'utilitat pública el 1903. Des de 1901 a 1903 és encarregat del balneari el metge de Vallfogona **Florenci Figueras**. De 1904 a 1915 serà el metge director **Ciriac Giner** que és autor de la "Memoria sobre el balneario y aguas minero-medicinales de Vallfogona" (Barcelona, 1905).

**Miquel Torelló i Cendra** fou metge-director del balneari entre els anys 1934 i 1935, juntament amb Josep Martí i Morera. Fou pediatre i cap del servei del primer consultori de la "Lluita contra la mortalitat infantil". Dirigí la secció de pediatria de la Casa de Maternitat i fou metge de la Inclusa de Barcelona. A ell es deu l'organització del Congrés de la litiasi biliar celebrat a Vallfogona el 1935.

# MEMORIA QUIMICO-MEDICA

DE LAS  
AGUAS MINERALES DE CALDAS DE BOHY  
EN EL  
PRINCIPADO DE CATALUÑA

CON UN APENDICE DE LOS DESCUBRIMIENTOS NUEVOS SOBRE ESTA  
CLASE DE BAÑOS Ó AGUAS SULFÚREAS TERMALES, HECHOS  
POR D. CARLOS DE GIMBERNAT Y GRASOT.

SU AUTOR

EL DR. D. FRANCISCO CARBONELL Y BRAVO,

Farmacéutico honorario de Cámara de S. M., Médico honorario de la Real Familia, Catedrático de Química jubilado, Sócio de número de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona y Decano de la comision permanente de aguas minerales de la misma.

Y

Observaciones acerca los efectos que han causado en algunos de los enfermos que ha dirigido á los baños de Ntra. Sra. de Caldas de Bohy el DR. D. MARIANO DORIA Subdelegado de Medicina y Cirugía en el Corregimiento de Talarn, y Sócio agregado de la Real Academia de las mismas facultades de Barcelona.

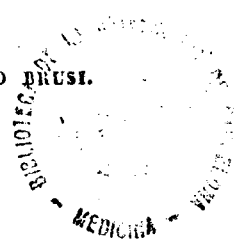
CON LICENCIA.

---

BARCELONA:

IMPRENTA DE LA VIUDA É HIJOS DE D. ANTONIO PUSI.

Mes de Junio de 1852.



NOTICIA  
DE LAS  
**AGUAS MINERALES**  
MAS PRINCIPALES  
**DE ESPAÑA.**

---

**APÉNDICE**

AL CURSO DE MATERIA MÉDICA  
O FARMACOLOGÍA

POR

**EL DR. D. JUAN BAUTISTA FOIX Y GUAL,**

Catedrático de Terapéutica y Materia médica en el nacional Colegio de Medicina y Cirugía de esta Ciudad, primer Ayudante honorario retirado de la Plana mayor del cuerpo de Cirugía militar del Ejército, Socio numerario de la Academia nacional de Medicina y Cirugía de Barcelona, de la de Ciencias Naturales y Artes de esta y corresponsal de la de Madrid, Individuo de la Sociedad económica de Amigos del País de Barcelona, y corresponsal de la de Tortosa.

---

**BARCELONA.**

POR JOAQUIN VERDAGUER,

*Rambla, n.º 87.*

1840.



## ALGUNES MONOGRAFIES SOBRE BALNEARIS CATALANS

Disposem d'una sèrie d'obres que no hem pogut classificar en els apartats anteriors, però que tampoc podem deixar de mencionar tan pel seu interès intrínsec com pel fet de la seva lloable contribució a la nostra hidroteràpia. Així tenim els autors següents: **Tomas Cuchi** "Descripción de las aguas potables de Tarragona y algunas de la provincia" (Tarragona, 1875); **Joan Montserrat i Archs** publicà probablement el 1890 "Aguas minero-medicinales del manantial de Ntra. Sra. de la Esperanza y fuentes de la Salud y San Juan del balnerio de Tortosa"; **Josep Ametller i Vinyes** juntament amb **Subirà Marquet** va escriure "Memoria del manantial de San Jorge Perchet (Gerona)" (1890); **Joan Ravella i Rafols** presentà a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona, el treball manuscrit "Memoria físico-médica sobre las aguas minerales ferruginosas de Bañeres de Vilafranca del Penedés" (Memòries manuscrites, anys 1832 a 1855); **Antoni Escayola i Alsina**, que exercí a Sant Sadurní d'Anoia presentà una memòria a l'Acadèmia de Medicina de Barcelona titulada "Sobre la reaparición espontanea del manantial de agua de la Font Santa de Subirats" (28-II-1845). Segons Martínez Reguera, Antoni Escayola, soci corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, va enviar a aquesta el 1833 un manuscrit titulat "Memoria sobre una fuente minero-medicinal del termino de Subirats (distrito del Panades)"; **Sebastià Cànoves** és autor de "Memoria sobre las aguas del término de Mirambell" (Barcelona, 1851); **D. de Clasée** és autor de "Las aguas mineromedicinales del Estany" (1890); **Valentí Lluís Coll** és autor de "Memoria sobre las ventajas que se reportan de las aguas minerales tomadas en la misma fuente"(Memòria de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona. 1826-1832); **Antoni Corbella i París** és autor de "Ventajas e inconvenientes del uso de las aguas en terapéutica" (Sessió inaugural de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona" (1861); **Joan Ignasi Estelrich i Ballester** és autor de "Memoria sobre las aguas termales de San Juan de Campos y sobre sus usos terapéuticos" (Palma de mallorca, 1844); **Antoni Fornell** és autor de "La fuente sulfúrea de Sisguer (Lérida)" (Memòria manuscrita, presentada a l'Acadèmia de Medicina, probablement el 1849); **Eusebi Güell i Bacigalupi** "Abastecimiento de aguas de Barcelona. Manantial del Garraf" (Barcelona, 1899); El dermatòleg **August Pi i Gibert** va publicar el treball "Las aguas de Amer (Gerona)" (sense data); El també dermatòleg **Josep Viñeta i Bellaserra** va escriure l'any 1890 "Argentona y sus aguas"; **Maties Tabé** va publicar l'obra "Aguas minerales del Estany (Manresa)" (1883); **Joan Baptista Parcet**, que exercí a Sant Genís de Vilassar, presentà a l'Acadèmia de Medicina l'any 1869: "Notícia de una fuente de agua acidula carbónica nuevamente descubierta en el término de Cabrera, partido de Mataró"; **Leonci Bellido i Díaz**, que fou director de les aigües de Cardó, va fer la memòria: "Memoria sobre las aguas minero-medicinales de Cardó, bicarbonatadas, cálcicas arsenicales (Barcelona, 1891);

## AMARO MASÓ I BRU

Com hem dit, Amaro Masó i Bru llegà gran part de la seva biblioteca a la nostra facultat, i és per això que ens plau de recordar-lo pels dos motius, tant com a hidroterapeuta per mèrits propis, com per donant de llibres que ara tenen tanta utilitat pels estudiosos del nostre passat mèdico-històric. Fou metge-director dels banys i aigües minerals de Nuestra Señora de las Mercedes (1877), Argenton (1880), Puig de les Animes (1885), Tona (1888) i de la Vall de Ribes (1890) i d'altres. En col.laboració amb Manuel Arnús i Fortuny va escriure "Hidrología Médica de Fortuna" (Barcelona, 1879).

Per últim posem en l'apartat següent algunes obres de les que ara per ara, en desconeixem el seu autor. Són treballs ben estructurats i que no desmereixen si els comparem amb els anteriorment esmentats. Sense autor hem trobat el següents treballs: "Memoria de los baños y aguas minerales de la villa de Esparraguera, en el principado de Catalunya. Temporada del año 1833" (manuscrit citat per Martínez Reguera en la seva bibliografia); "Topografía de Caldes de Malavella" (Barcelona, 1876) (manuscrit premiat per la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona); "Las aguas de Mediroles" (Ajuntament de Manlleu, 1885); "Baños de Santa Coloma de Farners" (Barcelona, 1898) memòria conservada en la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya.

## LA HIDROTERÀPIA EN EL SEGLE XX

En entrar en el segle XX, i amb la importància que va adquirir l'etiologia microbiana i la terapèutica basada en la lluita antimicrobiana, va fer que perdés una mica de relleu mèdic i social la hidroteràpia. L'interès dels metges en general es va polaritzar en altres camps de la terapèutica i aquest fet, juntament amb els canvis de costums socials, va motivar que la nostra hidroteràpia se'n ressentís una mica. Es per això que la producció i edició d'obres durant el segle XX va anar disminuint, si les comparem amb el nombre de treballs editats en segles anteriors. També la nostra biblioteca reflexa aquesta disminució.

En el segle XX, voldríem citar a alguns autors, encara que la nostra recerca l'hem centrada principalment en el segle XIX. En primer lloc, trobem a **Josep Pascual i Prats**, metge gironí que tingué predilecció per la hidrologia i l'aplicació medicinal de la botànica. Autor de: "Apuntes médico-histórico del manantial Font d'en Miralles. San Daniel (Gerona)". (Girona, 1914). També a **Salvador Roca i Ballber** (1862-1944), que va ser propietari del balneari de l'Espluga de Francolí, i president de l'entitat propietaris de balnearis i manantials minero-medicinals de Catalunya. Va publicar diverses notes sobre les aigües minerals a Catalunya. Autor de "Aigües minero medicinals, balnearis de Catalunya". (Comunicació presentada al Segon Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Barcelona el 1917). L'altre autor és Joan Cuatrecasas que hagué d'anar a l'exili després de la guerra civil, i durant molts anys va viure a l'Argentina. És

autor d'una monografia mèdica publicada l'any 1936, sobre la hidrologia en la pràctica mèdica, i altres treballs prou importants sobre el tema. Autor de "Notas de clínica hidrológica sobre Caldes de Montbuy" (Barcelona, 1935) i "Efectos de la balneoterapia termal en la insuficiencia circulatoria" (Revista Médica de Barcelona, juny 1935).

## **CONCLUSIÓ**

Des d'un punt de vista històric la hidroteràpia a Catalunya ha tingut una força i personalitat pròpies. No solament disposem de moltes aigües i de molts balnearis, sinó que hem tingut a molta gent que s'han preocupat per fer arribar els seus beneficis a uns cada vegada més amplis sectors de la nostra societat. Val la pena que recollim aquests testimonis, i que ara nosaltres els posem al servei dels nostres conciutadans.

Estem segurs que una política de protecció de la balneoteràpia no solament pot, i ha de proporcionar beneficis econòmics, sinó que ha de contribuir a crear treball i per altre banda beneficiar la salut dels nostres malalts i aigüaders. Compaginar aquests objectius és la tasca que cal portar a terme amb l'esforç de tots nosaltres i amb l'ajuda de l'administració pública.

## BIBLIOGRAFIA

Acta de la sessió pública inaugural que la Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya celebrà el 4 de novembre de 1877 (Ramón Codina Lánglin. Estudios sobre las influencias de las aguas potables y del conocimiento químico de su composición, en la salud y bienestar de los pueblos). Barcelona. Imp. De Jaime Jepús. 1877.

Aguilar Martínez, Francisco de B. "Apuntes de Hidrología Médica General. Hidrología y Física hidrológica según el programa de oposición para el ingreso en el Cuerpo de Médicos-Directores de Baños". València. Imp. de Gombau, Vicent i Masiá. 1896-1899, en 4 vols.

Calbet Camarasa, J.M.; Corbella Corbella, J. Diccionari biogràfic de metges catalans. Barcelona. Fundació Salvador Vives Casajuana. Seminari Pere Mata. 1981-1983, en 3 vols.

Corbella Corbella, J. Història de la Facultat de Medicina de Barcelona (1843-1985). Barcelona, Fundació Uriach 1838. 1996. 386 pp.

Danon Bretos, J. Catálogo de la Biblioteca Histórica de la Fundación Uriach (1493-1950). Barcelona. Fundació Uriach 1838. 1996. 370 pp.

Estopiñà Ferrer, G.; Montells Llaberia, A.; Planas Millet, X. Història de les aigües termals de Caldes d'Estrac. Treball del Seminari d'Història de la Medicina (1997-1998).

Gili Cirera, G.; Florensa Orive, J. Estudio de Caldas de Bohí y sus aguas termales. Gimbernat, 1985, vol. III, pp. 205-220.

Lobo Satué, M. Isabel. Las obras de hidrología médica que se encuentran en la Real Academia de Medicina de Barcelona. Actes del IX Congrés Nacional d'Història de la Medicina. Saragossa 1991. pp. 1387-1404.

Montañà Buchaca, D. Medicina i Societat a la Vall de Boí als segles XVIII i XIX. Barcelona. PPU. 1994.

Rodríguez Pinilla, H. Hidrología Médica. Madrid-Barcelona. Calpe (Manuales-Gallach). 1920.

Rodríguez Pinilla, H. Medicaciones hidrológicas. Madrid. Ed. Saturnino Calleja. 1920.

Ruffini Merlens, Joseph. Fuente groga vindicada. Discurso misceláneo-apologético contra la memoria, o breve descripción de las Aguas Minerales de la misma, publicada por D. Jaime Menós y de Llena en el año 1790. Barcelona. Pedro Gomila y Giralt. 1790.

Ustrell Torrent, Josep M. El balneario de Vallfogona de Riucorb. Asclepio, 1980, vol XXII, pp. 467-484

Vallribera i Puig, Pere. El doctor Joan Baptista Parcet i Fàbrega, metge de Sant Genís de Vilassar. Una personalitat del Maresme del segle XIX. Barcelona. PPU. 1996. pp. 18-19

Vallribera i Puig, Pere. Un estudi sobre l'aigua de Vilanova i la Geltrú en el segle XIX. Reembres (Plecs d'Història i Cultura. Vilanova i la Geltrú), abril 1996, núm. 10, pp. 15-20.

# HISTORIA

TOPOGRÁFICA, QUÍMICA Y MÉDICA

DE

# LA PUDA DE MONSERRAT,

PRECEDIDA DE

ALGUNAS GENERALIDADES DE HIDROLOGÍA GENERAL Y BALNEARIA,

ESCRITA POR EL

**Dr. D. MANUEL ARNÚS,**

MÉDICO DIRECTOR EN PROPIEDAD DEL ESTABLECIMIENTO MÉDICO TERMAL SULFUROSO DE ESPARRAGUERA Y OLESA,  
SOCIO DE NÚMERO DE LA ACADEMIA DE MEDICINA Y CIRUGÍA DE BARCELONA,  
VOCAL QUE FUÉ DE LA JUNTA DE SANIDAD DE LA PROVINCIA, JEFE SEGUNDO HONORARIO DE  
ADMINISTRACION CIVIL, MIEMBRO DE LA SOCIEDAD FILOMÁTICA  
DE BARCELONA, DEL INSTITUTO MÉDICO VALENCIANO, DE LA SOCIEDAD HIDROLÓGICA MÉDICA DE PARÍS  
Y MIEMBRO TITULAR DEL INSTITUTO DE ÁFRICA.

In nullâ enim parte naturæ majora sunt miracula quam  
in thermis.

PLINIO.

Los manantiales termales de La Puda por su riqueza mi-  
neral é importancia médica están llamados á figurar entre los  
primeros de Europa.

DR. CARBONELL Y BRABO.



BARCELONA.

IMPRENTA DEL DIARIO DE BARCELONA,  
CALLE NUEVA DE SAN FRANCISCO, 17.

1865.



# AGUAS MINERO-MEDICINALES

SALINO-YODO-SULFURADAS

DE

## S. ANDRÉS DE TONA,

*(Provincia de Barcelona, partido judicial de Vich,)*

DE

**ULLASTRES Y C.<sup>a</sup>**

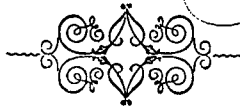
PREMIADAS EN LA EXPOSICION UNIVERSAL DE PARÍS  
DE 1878.

SUS EFECTOS FISIOLÓGICOS Y TERAPÉUTICOS

POR

*D. ANTONJO BAYÉS Y FUSTER,*

Médico-Director que ha sido del Establecimiento.



A large, handwritten signature in cursive script, likely belonging to the author or publisher, positioned to the right of the decorative flourish.

VICH:

Establecimiento tipográfico de Ramon Anglada y Pujals.

1881.

**BIBLIOGRAFIA SOBRE HIDROTERÀPIA I ELS PRIMERS ESTABLIMENTS  
BALNEARIS DISPONIBLE A LA SECCIÓ DE MEDICINA DE LA  
BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA**

## **INTRODUCCIÓ**

La Secció de Medicina de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, seguint el seu costum iniciat l'any 1994 de presentar una mostra del seu fons antic per la Diada de Sant Jordi, va organitzar l'any 1996 una petita exposició dedicada al tema de la hidroteràpia i, més concretament, als establiments balnearis de Catalunya. Simultàniament es va oferir als assistents un llistat amb tot el material imprès disponible a la Biblioteca sobre aquesta temàtica. Ara hem ampliat aquesta petita bibliografia afegint altres publicacions catalogades posteriorment, i l'hem fet extensiva a totes les que fan referència també a les fonts i balnearis de fora de Catalunya.

Hem seguit un criteri exhaustiu, fent constar totes les publicacions del tema existents a la Secció des del segle XVI fins l'any 1958, i comprovant minuciosament totes les dades amb l'exemplar a la mà.

El material referenciat consta de 272 monografies, la majoria fullets, i quatre publicacions periòdiques.

Alguns exemplars dels segles XVI-XVIII, que formen part del fons de reserva més antic, procedeixen del Col·legi de Cirurgia de Barcelona i del Col·legi dels Jesuïtes de Barcelona. Gran part de les publicacions dels segles XIX i començaments del XX, varen ser donacions de diferents metges: el Dr. Amaro Masó Bru, que fou metge de diversos balnearis; el Dr. Rosalí Rovira i Oliver; i la viuda del Dr. Josep Góngora Tuñón.

La bibliografia està ordenada en quatre grans apartats:

Hidroteràpia

Balnearis i aigües de Catalunya. Bibliografia impresa a Catalunya.

Balnearis i aigües de la resta de l'estat. Bibliografia impresa a la resta de l'estat espanyol.

Bibliografia impresa fora de l'estat espanyol.

Segueixen els índexs de:

Localitats de les aigües, fonts i balnearis

Autors i obres anònimes

Els apartats van ordenats cronològicament degut a que hem volgut considerar l'evolució històrica de la hidroteràpia i dels establiments balnearis. Dins de l'ordre cronològic se segueix un ordre alfabètic d'autors i d'obres anònimes.

Els índexs, ordenats alfabèticament, remetent al número identificador de cada referència bibliogràfica que està col·locat a la part superior esquerra de la descripció.

No hem fet un índex de noms de balnearis degut a l'ambigüitat que suposa el fet que moltes vegades no es tracta pròpiament d'establiments balnearis sinó de les fonts i la qualitat de les aigües. Sí, en canvi, ens ha semblat útil fer-ho per localitats.

Per a la descripció bibliogràfica ens hem basat en les directrius que proposa la revista ITEM per a la confecció de bibliografies:

Estivill, A.; Urbano, C. "Proposta de directrius per establir l'estil de les referències i citacions de fonts bibliogràfiques i no bibliogràfiques de la revista ITEM". *Revista de biblioteconomia i documentació*. Núm. 15 (juliol-desembre 1994), p. 15-59.

Els registres formen part del Catàleg de la Biblioteca Universitària, com també els descriptors geogràfics que apareixen a l'índex de localitats i que coincideixen amb la segona edició de l'*Atlas Universal Català* editat per la Enciclopèdia Catalana l'any 1987.

Es pot accedir fàcilment a la col·lecció a través del catàleg automatitzat de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (<http://bib.ub.es/bub/bub/htm>).

Expressem el nostre agraïment al Prof. Jacint Corbella i Corbella, catedràtic de la Universitat de Barcelona, que ha fet possible la publicació d'aquest treball i ens ha transmès tot el seu entusiasme i encoratjament.

Agraïm també l'assessorament dels professors de la Facultat de Biblioteconomia Sr. Amadeu Pons i Sra. Maria Angels Masissimo.



## ABREVIATURES

Aufl.	Auflage
augm.	augmentat, -ada; augmenté, -e; augmented
aum.	umentado, -a
corr.	corregit, -ida; corregido, -a; corrigé; corrected
ed.	edició; edición, -es
éd.	édition
establ. tip.	establiment tipogràfic; establecimiento tipográfico
et al.	et alii; i altres
f.	full, -s
gráf.	gràfic, -s
i. e.	id est; això és
il.	il.lustració, -ons; il.lustrat
impr.	impremta; imprenta; imprimerie
lám.	làmina, -es;
libr.	libreria; librairie
map.	mapes
p.	pàgina, -es; página, -s
plàn.	plànols
pleg.	plegat, -s
rev.	revisat, -ada; revisé, -e; revised
s. l.	sine loco; sense lloc (de publicació)
s. n.	sine nomine; sense nom (d'editor)
umgearb.	umgearbeitet
v.	volum, -s; volumen, -es; volume, -s



ROBERT Y NADAL

---

COMPENDIO  
DE  
**HIDROLOGIA MEDICA**  
**BÁLNEOTERAPIA E HIDROTERAPIA**

Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del Extranjero,

**POR DON ALFREDO NADAL**

Doctor en Medicina y Cirugía de la facultad de Madrid, Alumno interno que fué de la de Barcelona,  
Miembro de la *Imperial Real Sociedad médica* de Viena, etc.

---

OBRA REVISADA POR EL

**DR. D. BARTOLOME ROBERT**

*Catedrático de Patología médica en la Universidad de Barcelona,  
Socio numerario de la Real Academia de Medicina y de la de Ciencias médicas de Barcelona,  
y corresponsal de las Academias de Valencia, Sevilla, Santiago etc., etc., etc.*

---

ILUSTRADA CON GRABADOS

---

BARCELONA

**MONTANER Y SIMON, EDITORES**

CALLE DE ARAGON, NÚMS. 309-311

1884



TRATADO COMPLETO  
DE  
**HIDROTERAPIA**

SEGUIDO DE UN APÉNDICE

DE

**HIDROLOGÍA MÉDICA**

OBRA ESCRITA

SEGÚN LOS ÚLTIMOS ADELANTOS DE LA PATOLOGÍA Y DE LA TERAPÉUTICA

POR EL DOCTOR

**D. LUIS DE CASTELLARNAU**

FUNDADOR Y DIRECTOR  
DEL INSTITUTO HIDROTERÁPICO BARCELONÉS, MIEMBRO DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA  
DE HIDROLOGÍA MÉDICA, AUTOR DEL MANUAL DE HIDROTERAPIA

Médico-director de la Casa de Socorro del distrito de San Pedro.  
Agraciado por S. M. con la encomienda de la Real y distinguida orden de Isabel la Católica  
Socio numerario de las Sociedades Económica Barcelonesa de Amigos del País  
y de la de Amigos de Instrucción,  
Miembro de varias Academias de Medicina,  
Redactor de la «Independencia Médica»  
y colaborador de varias publicaciones médicas, etc., etc.



BARCELONA

ESTABLECIMIENTO TIPO-LITOGRAFICO EDITORIAL DE ESPASA Y COMP.<sup>a</sup>

223, CALLE DE CORTES, 223

1884

## HIDROTERÀPIA

### S. XVI

1

#### **FUMANELLI, Antonio**

*Antonii Fumanelli... Opera multa & uaria: cum ad tuendam sanitatem, tum ad profligandos morbos plurimum con ducentia...: cum indice copioso. Tigvri (Zuric): per Andream Gesnerum f., 1557. [8],603, [30] p.*

Inclou: "De balneis aquae potabilis libellus" p. 90-101.

2

#### **CARDANO, Girolano**

*Hieronymi Cardani... Qvaedam opuscula, artem medicam exercentibus utilissima: vt sint De aqua & aethere, De cyna radice seu de decoctis..., consilium pro illustri Hieronymo Palanicino... difficultate spirandi laborante, Consilium pro fluxu sanguinis coercendo, Consilium pro Mantuano lepram patiente, Medicine encomium: praeterea eiusdem in calumniatorem librorum de subtilitate, actio. Basileae: ex officina Hieronymi Cvrionis, impensis Henrici Petri, 1559 mense martio. [42], 136, [2] p.*

### S. XVII

3

#### **SCHOTT, Gaspar**

*P. Gasparis Schotti... Anatomia physico-hydrostatica fontium ac fluminum: libris VI explicata et figuris aeri incisus exornata: quibus praemisâ fontium ac fluminum historiâ, primo eorundem principium & matrix accurato scrutinio inquiritur: deinde modus quo è matrix praecipua, qua mare est, oriuntur, ex Sacrae Scripturae, philosophia naturalis & hydrostaticae principiis detergitur, postremò variae proprietates ac veluti miracula in variis fontibus elucescentia discutiuntur; accedit in fine appendix de vera origine Nili. Herbipoli (Wurzburg): sumptibus viduae Jo. Godofr.Schönwetteri..., excudit Jobus Hertz..., 1663. [16], 433, [19] p., XIV f. de lám.*

4

#### **LIMÓN MONTERO, Alfonso**

*Espejo cristalino de las agvas de España: hermoseedo y guarnecido con el marco de variedad de fuentes y baños cuyas virtudes, excelencias y propiedades se examinan, disputan y acomodan à la salud, provecho y conveniencias de la vida humana. En Alcalá: por Francisco García Fernandez... y à su costa, 1697. [20], 432 [i.e. 528] p.*

## S. XVIII

5

**GUTIÉRREZ DE LOS RÍOS, Manuel**

*Juicio que sobre la methodo controvertida de curar los morbos con el uso de el agua y limitación en los purgantes formaba el doctor Don Manuel Gutiérrez de los Ríos...* En Madrid: en la Imprenta de musica..., 1753. [40], 215, [1] p.

6

**PÉREZ, Vicente**

*El promotor de la salud de los hombres sin dispendio el menor de sus caudales: admirable methodo de curar todo mal con brevedad, seguridad y a placer: disertacion historico-crítico-medico-practica en que se establece el agua por remedio universal de las dolencias.* Impresso en Toledo... y reimpresso en Zaragoza y ahora nuevamente en Barcelona: en casa de Teresa Piferrer...: vendese en su misma casa..., 1753. 12 p.

7

**BRIVET, Louis**

*An aqua frigida febribus ardentibus nec-ne?: quaestio medica quam... in... Iudoviceo medico Monspeliensi enucleari conabitur auctor Ludovicus Brivet... die mensis Julii ann. 1780 pro baccalaureatus gradu consequendo.* Monspeli (Montpellier): apud Joannem Martel, natu majorem..., 1780. 12 p.

8

**GUTIÉRREZ BUENO, Pedro**

*Instrucción sobre el mejor método de analizar las aguas minerales y en lo posible imitarlas.* En Madrid: en la Imprenta Real, 1782. [4], 56, [2] p.

## S. XIX

9

**CURRIE, James**

*Medical reports on the effects of water, cold and warm, as a remedy in fever and other diseases, whether applied to the surface of the body or used internally...* The fourth ed., corrected and enlarged; the second ed., corrected and enlarged. London: printed for T. Cadell and W. Davies... and W. Creech, Edinburgh, 1805. 2 v. XX, 379, [1], XI, [1] p.

10

**BOUILLON-LAGRANGE, Edmonde Jean Baptiste**

*Essai sur les eaux minérales naturelles et artificielles.* Paris: J. Klostermann fils, 1811. VIII, 489, [1] p.

11

**JUNTA SUPERIOR GUBERNATIVA DE MEDICINA**

*Reglamento que á propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el director é inspector general, los directores particulares, los enfermos y los sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España.* En Madrid: Impr. de Don Francisco de la Parte, 1817. 31, [1] p.

12

**ASSEGOND, Albert**

*Manuel des bains de mer.* Paris: Compère Jeune, 1825. 324 p., [1] f. de lám.

13

**ANNALES**

*Annales de la méthode fumigatoire ou Recueil d'observations pratiques sur l'usage des bains et douches de vapeurs.* Paris: chez J.-Baillièrre, 1827- .

Volúms disponibles: 1, 1827.

14

**FOIX Y GUAL, Juan Bautista**

*Noticia de las aguas minerales más principales de España: apéndice al curso de materia médica o farmacología.* Barcelona: por Joaquín Verdaguer, 1840. IV, 138 p.

15

**DELHOM SOLER, Joaquín**

*Baños de vapor de distintas clases perfeccionados para la cura radical de muchos males creídos incurables.* Barcelona: Impr. de J. Tauló, 1845. 142 p., [2] f. pl.

16

**MONASTERIO Y CORREA, Raimundo de**

*Ensayo práctico sobre la acción terapéutica de las aguas minerales.* Madrid: Impr. de D. Anselmo Santa Coloma, 1850. 404 p.

17

**PUJADAS, Antonio**

*Hydropatía ó curacion de todas las enfermedades sin medicinas, con solo el agua fria: se practica en el establecimiento curativo de la calle de la Canuda, número 31, en Barcelona.* Barcelona: Impr. y Libr. de D. Manuel Saurí, 1852. 32 p. il.

18

**FLEURY, Louis**

*Traité pratique et raisonné d'hydrothérapie: recherches cliniques sur l'application de cette médication au traitement.* 2e éd. rev. corr. et augm. Paris: Labé, 1856. XVI, 600 p., 3 f. de lám., 1 f. de lám. pleg.

19

**HENRY, Étienne Ossian; HENRY, Emmanuel Ossian**

*Tratado práctico de análisis química de las aguas minerales potables y económicas.* Madrid: Imprenta de Manuel Álvarez, 1858. 473 p., gráf.

20

**DELACROIX, Émile; ROBERT, Aimé**

*Les eaux: étude hygiénique et médicale sur l'origine, la nature et les divers emplois des eaux tant ordinaires que médicinales.* Paris: F. Savy éditeur, [1865]. VIII, 194 p.

21

**FLEURY, Louis**

*Traité thérapeutique et clinique d'hydrothérapie: de l'application de l'hydrothérapie au traitement des maladies chroniques dans les établissements publics et au domicile des malades.* 3e éd. Paris: P. Asselin, 1866. X, 1195 p. il.

22

**BERZOSA, Antonio**

*Apuntes hidrológicos precedidos de algunas nociones que facilitan el estudio de la hidrología médica.* Madrid: Impr. de los Sres. Gasset y Lorna, 1867. 410 p.

23

**JAMES, Constantin**

*Guide pratique aux eaux minérales et aux bains de mer.* 6e éd. Paris: Victor Masson et fils, 1867. VIII, 579 p., 7 f. de lám., 1 mapa.

24

**ANUARIO**

*Anuario de la hidrología médica española.* Madrid: Carlos Bailly-Baillière, 1870  
Volums disponibles: 1, 1870.

25

**BOUCHARDAT, A**

*Nouveau formulaire magistral précédé d'une notice sur les Hôpitaux de Paris, de généralités sur l'art de formuler, suivi d'un précis sur les eaux minérales naturelles et artificielles.* 17e éd. augm. Paris: Germer Baillière, 1872. VIII, 608 p.



26

**RESEÑA**

*Reseña de los establecimientos balnearios y baños de mar situados en las provincias del norte de España y del mediodía de Francia.* Madrid: [s.n.], 1872. 155 p., 1 f. pl.

27

**BRAUN, Julius**

*Systematisches Lehrbuch der Balneotherapie.* 3. umgearb. Aufl. Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin, 1873. XI, 714 p.

Conté: Rohden, Ludwig. "Balneotherapie und Klimatotherapie der lungenschwindsucht" p. 573-674.

28

**SANTERO Y MORENO, Tomás**

*Tratado de las enfermedades crónicas, seguido de un sumario de las aguas minerales más importantes en España y en el extranjero.* Madrid: Imprenta de los señores Rojas, 1873. 418, 76 p.

29

**BENI-BARDE**

*Traité théorique et pratique d'hydrothérapie comprenant les applications de la méthode hydrothérapique au traitement des maladies nerveuses et des maladies chroniques.* Paris: Masson, 1874. 1038 p. il.

30

**FLEURY, Louis**

*Traité thérapeutique et clinique d'hydrothérapie: de l'application de l'hydrothérapie au traitement des maladies chroniques dans les établissements publics et au domicile des malades.* 4e éd. rev. et corr. Paris: P. Asselin, 1875. XXVI, 1124 p. il.

31

**GARCÍA LÓPEZ, Anastasio**

*Guía del bañista ó compendio de hidrología médica para uso de los enfermos que necesitan acudir á los establecimientos de aguas minerales.* 2ª. ed. Salamanca: Impr. de D. Sebastián Cerezo, 1875. X, 309 p.

32

**GARCÍA LÓPEZ, Anastasio**

*Hidrología médica.* Salamanca: Impr. de D. Sebastián Cerezo, 1875. 2 v. XXXI, 691; 659 p.

33

**JAMES, Constantin**

*Guide pratique aux eaux minérales aux bains de mer et aux stations hivernales augmenté d'un traité des éruptions de la face.* 9e. éd. Paris: Masson, 1875. IV, 737 p., 3 f. de lám.

34

**ANUARIO**

*Anuario oficial de las aguas minerales de España.* Madrid: Impr., estereotipia y galvanoplastia de Aribau, 1877-[1890]

Variants del títol: *Anuario oficial estadístico de las aguas minerales de España; Anuario estadístico de las aguas minero-medicinales de España.*

Volums disponibles: 1, 1876+1877 - 6, 1889.

35

**JAHRBUCH**

*Jahrbuch für Balneologie, Hydrologie und Klimatologie.* Wien: Wilhelm Braumüller, [18--?]- .

Volums disponibles: 7, 1877.

36

**BENI-BARDE**

*Manuel médical d'hydrothérapie.* Paris: Masson, 1878. XV, 551 p. il.

37

**BENI-BARDE**

*Manual médico de hidroterapia.* Madrid: Bailly-Baillière, 1879. XV, 491 p.

38

**CANDELLÉ, Henri**

*Manuel pratique de médecine thermale.* Paris: Octave Doin, 1879. 436 p.

39

**CASAS Y ABAD, Serafín**

*Memoria sobre la importancia terapéutica de las aguas y baños minerales de España en el tratamiento de las enfermedades secretas o sífilis.* Huesca: Impr., Libr. y Enc. de José Iglesias, 1881. 47 p., gráf.

40

**MACÉ, Dr.**

*Guide aux villes d'eaux, bains de mer et stations hivernales par des médecins et des écrivains spéciaux.* Paris: Adrien Delahaye & Emile Lerosnier, 1881. V, 902 p., [2] f. pleg., taules, map.

41

**SANTERO Y MORENO, Tomás**

*Sumario de hidrología médica.* Madrid: Impr. de José de Rojas, 1881. 88 p.

42

**CAZAUX, Marcellin**

*Naturaleza de la tisis pulmonar y su tratamiento por las aguas minerales: memoria leída el 14 de abril de 1882 en el Congreso Médico Internacional de Sevilla.* Sevilla: Imp. y Libr. Médica de D. Carlos M. Santigosa, 1882. 30 p.

43

**MANZANEQUE Y MONTES, Manuel**

*Aguas minerales más convenientes en el tratamiento de la tuberculosis: memoria leída en el Congreso Médico de Sevilla del año 1882.* Madrid: Establ. Tip. de M. Minuesa, 1882. 15 p.

44

**BENI-BARDE**

[*Manual médico de hidroterapia*]. 2ª. ed. Madrid: [Bailly-Baillière, 1883]. 544 p.

45

**MORENO, Eduardo**

*Algas termales: descripción micrográfica de algunas especies presentadas en la exposición de minería, aguas minerales, etc.* Madrid: Establ. tip. de M. Minuesa, 1883. 44 p. il.

46

**VILLAFRANCA Y ALFARO, Benigno; BONILLA Y CARRASCO, José María**

*Discursos leídos en la sesión de aniversario celebrada por la Sociedad Española de Hidrología Médica el día 4 de marzo de 1883.* Madrid: Establ. tip. de M. Minuesa, 1883. 53 p.

47

**CASTELLARNAU Y DE LLEOPART, Luís de**

*Tratado completo de hidroterapia.* Barcelona: Establ. tipo-litográfico editorial de Espasa, 1884. VIII, 578 p.

48

**NADAL, Alfredo**

*Compendio de hidrología médica, balneoterapia e hidroterapia, con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero.* Barcelona: Montaner y Simón, 1884. IV, IV, 574 p. il.

49

**DUHOURCAU, E.**

*La traqueotomía y las aguas sulfurosas en la fima laringea.* Alcalá de Henares: Establ. Tip. de J. Torrenova, 1886. 12 p.

Separata de: *Anales de Otología y Laringología.*

50

**LLETGET Y CAYLÁ, Tomás**

*Aguas azoadas artificiales: privilegio Avilés por veinte años.* Barcelona: Impr. de Redondo y Xumetra, 1886, 24 p.

51

**WINTERNITZ, Wilhelm**

*Hidroterapia fundada en la fisiología y en la clínica.* Pontevedra: Imp. de Luís Carragal y Puga, 1886. XV, 158 p. il.

52

**CONGRÈS**

*Congrès international d'hydrologie et de climatologie: Compte rendu de la première session: Biarritz 1886.* Paris: Octave Doin, 1887. 606 p. il.

53

**DOZ GÓMEZ, Enrique; BULLA ALEGRE, Arturo**

*Elementos de hidrología médica...* Oviedo: Impr. de Pardo, Gusano y Comp., 1887. IX, 408 p.

54

**BERTRAN RUBIO, E.**

*La medicación nitrogenada por las aguas azoadas artificialmente.* Barcelona: Establ. tip.-editorial La Academia, 1888. 31 p.

55

**CONGRESO**

*Congreso Hidrológico Nacional celebrado en Madrid en febrero de 1888: actas de sus sesiones.* Madrid: Establ. tip. de Enrique Teodoro, 1888. 488 p.

56

**FLECHSIG, R.**

*Handbuch der Balneotherapie für practische Ärzte.* Berlin: Verlag von August Hirschwald, 1888. XIII, 470 p.

57

**CARBÓ I D'ALOY, Narcís**

*Catálogo general de las aguas minero-medicinales de España y del extranjero de antiguo y reciente uso, con indicación de su temperatura, composición y aplicaciones médicas.* Barcelona: Impr. de Luís Tasso Serra, 1889. 588 p.

58

**GARCÍA LÓPEZ, Anastasio**

*Hidrología médica*. 2ª. ed. Madrid: Pinto, 1889. 2 v. XXXVI, 692; 799 p.; 1 f. pl.

59

**MASÓ BRU, A.**

*El azoe en las aguas minerales ¿obra por acción propia ó por sustracción de oxígeno?: tema desarrollado en el Congreso Médico Internacional de Barcelona*. Barcelona: Establ. tip. de Juan Puigmaciá, 1889. 15 p.

60

**RODRÍGUEZ PINILLA, H.**

*Manual de hidrología médica*. Barcelona: Soler, [189-]. 164 p. (Manuales Soler; 28).

61

**DUHOURCAU, E.**

*Du role physiologique et therapeutique de l'azote gazeux considéré principalement dans les eaux minérales des Pyrénées*. Toulouse: Édouard Privat, 1890. 25 p.

Separata de: *Revue des Pyrénées & de la France méridionale*, nº 2, (1890).

62

**CHERNOVIZ, Pedro Luis Napoleón**

*Guía médica*. 3ª. ed. aum. Paris: Libr. de A. Roger y F. Chernoviz, 1892. VIII, 1414 p.

63

**MENÉNDEZ, Carlos; ALEIXANDRE, Joaquín María**

*Colección legislativa de baños y aguas minero-medicinales*. Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1892. VII, 346 p.

64

**MARTÍNEZ REGUERA, Leopoldo**

*Bibliografía hidrológico-médica española*. Madrid: Impr. y Fundición de M. Tello: Establ. tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1892-1896. 3 v. XIV, 954; XL, 636; 883 p.

Conté: 1. Sección de impresos; 2 i 3. Manuscritos y biografías.

65

**KNEIPP, Sebastián**

*Método de hidroterapia aplicado durante más de 35 años y escrito para el tratamiento de los enfermos y para guía de los sanos*. Madrid: Gili, 1893. XV, 414 p. il.

66

**NEUENS, N.**

*Manual práctico y razonado del sistema hidroterápico del sacerdote D. Sebastián Kneipp.* Barcelona: Libr. litúrgica de Juan Gili, 1893. 157 p. il.

67

**QUESADA Y AGIUS, Balbino**

*Tratado práctico de terapéutica hidrológica.* Madrid: Administración de la Revista de medicina y cirugía prácticas, 1893. 592 p. (Biblioteca económica de la Revista de medicina y cirugía prácticas).

68

**KUHNE, Luís**

*La nueva ciencia de curar ó enseñanza de la unidad de todas las enfermedades y su curación uniforme sin medicamentos y sin operaciones basada en ella.* Leipzig: Luís Kuhne, [1894]. XIX, 542 p. il.

69

**CASTELLARNAU Y DE LLEOPART, Luís de**

*El agua común usada como bebida para curar las enfermedades.* Barcelona: Impr. y lit. de José Cunill, 1895. 129 p. il.

70

**GUÍA**

*Guía ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España;* bajo la dirección de D. Ricardo de la Puerta y Escolar. Madrid: Impr. Colonial, a cargo de G. Gutiérrez, 1896. 135 p. il.

71

**NEUENS, N.**

*Medicación interna é hidroterapia del abate Kneipp.* Barcelona: Gili, 1896. 423 p.

72

**COMABELLA MALUQUER, Juan**

*Investigación del fluor en las aguas minerales y en algunas substancias orgánicas : discurso presentado por el Dr. D. Juan Comabella Maluquer para aspirar al grado de Doctor en la Facultad de Farmacia.* Barcelona: Tip. de la Academia de Serra hermanos y Russell, 1897. 63 p. il.

73

**DELFAU, G.**

*Les cures thermales.* Paris: Masson, 1897. VIII, 352 p. (Bibliothèque d'hygiène thérapeutique).

74

**GLAX, Julius**

*Lehrbuch der Balneotherapie*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1897-1900. 2 v. il.

Conté: 1. Allgemeine Balneotherapie; 2. Spezielle Balneotherapie.

75

**DUHOURCAU, E.**

*Analyse et constitution des eaux minérales d'après la théorie des éléments dissociés (théorie des ions)*. Paris: Octave Doin, 1899. 26 p.

Separata de: *Annales de la Société d'hydrologie médicale de Paris*.

76

**CASTELLARNAU Y DE LLEOPART, Luís de**

*El agua común como eficaz tratamiento y profilaxis del reumatismo agudo y crónico*. Barcelona: Impr. de la Casa Provincial de Caridad, 1900. 28 p. (Biblioteca hidroterapéutica).

77

**MARCUSE, Julian**

*Hydrotherapie im Altherthum: eine historisch-medicinische Studie*. Stuttgart: Ferdinand Enke, 1900. 44 p.

## S. XX

78

**PRONTUARIO**

*Prontuario indicador de aguas minero-medicinales: contiene, por orden alfabético, la descripción de los manantiales más importantes de España y del extranjero, situación de los balnearios, clima, itinerario, propiedades medicinales, etc.* Barcelona: Antonio Serra y Pamies, [19--?]. 23 p. il.

79

**DUHOURCAU, E.**

*Traitement thermal de la tuberculose combiné avec la cautérisation ponctuée ou les injections de sérum antituberculeux*. Paris: Octave Doin, 1901. 15 p.

80

**NOMENCLATOR**

*Nomenclator y censo de las aguas minero-medicinales de la península é islas adyacentes: año 1902*. [Madrid: Ministerio de la Gobernación, Dirección General de Sanidad, 1903?]. [18] f.

81

**ESPINA Y CAPO, Antonio**

*Bases para las indicaciones de las aguas minerales en las enfermedades de pecho.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1906. 18 p.

82

**MENÉNDEZ Y FERNÁNDEZ, Carlos; MIGUEL Y PAREDES, Emilio; MARTÍNEZ CARRILLO, Fernando**

*Guía oficial de las aguas minero-medicinales y establecimientos balnearios de España: temporada de 1907.* Madrid: Imp. Hijos de J. A. García, 1907. 294 p. il.

83

**PÉREZ Y FÁBREGAS, Arturo**

*Discursos leídos en la solemne sesión del XXX aniversario de la fundación de la Sociedad Española de Hidrología Médica.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1908. 64 p.

Conté: Manzaneque y Montes, Manuel. "Nueva doctrina sobre el dinamismo de las aguas minerales y su estructura molecular: derivaciones de esta doctrina á la terapéutica".

84

**GONZÁLEZ TÁNAGO, Manuel**

*Algunas notas acerca de la balneología y de las ideas modernas que hay respecto á este medio terapéutico; Manuel González Tánago. La balneoterapia en las enfermedades del aparato respiratorio; Gustav Spiess. Valor de la inhalación del agua mineral pulverizada libremente en el tratamiento de los catarros crónicos bronquiales; Dr. Stemmler.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1909. 43 p.

85

**MENÉNDEZ Y FERNÁNDEZ, Carlos; MIGUEL Y PAREDES, Emilio; MARTÍNEZ CARRILLO, Fernando**

*Guía oficial de las aguas minero-medicinales y establecimientos balnearios de España. Temporada de 1909.* Madrid: Est. Tip. de Valentín Tordesillas, 1909. 340 p.: il.

86

**TRÉMOLIÈRES, Roger**

*Les eaux minérales en injections hypodermiques: premières expérimentations.* Paris: Maloine, 1909. 23 p. il.

87

**ARNOZAN, X.; LAMARQUE, H.**

*Manual de hidrología médica; introducción-prólogo de H. Rodríguez Pinilla; traducción, notas y adiciones sobre las aguas minero-medicinales españolas por*



A. Cubells y Blasco. Madrid: Imp. y Lib. Médica Casa Vidal, 1914. LXVII, 875 p., 1 f. pleg., il., gráf.

88

**PEYRÍ ROCAMORA, Jaime**

*Tratamiento hidro-mineral de las dermatosis escamosas.* Barcelona: Impr. de Joaquín Horta, 1914. 7 p.

Comunicació presentada al IX Congreso Internacional de Hidrología, Climatología y Geología, celebrat a Madrid, octubre de 1913.

89

**INDICATIONS**

*Indications respectives des eaux bicarbonatées sodiques (type Vichy) et des eaux sulfatées calciques (type Capvern) dans la lithiase biliaire; rapport présenté par le docteur Rouzard (de Vichy) [et al.].* Toulouse: Imprimerie Henri Cleder, 1929. 24 p.

90

**ASOCIACIÓN NACIONAL DE LA PROPIEDAD BALNEARIA**

*Guía oficial de los balnearios españoles.* [Madrid]: La Información Española, Científica y Comercial, [1935]. 160 p. il.

91

**CUATRECASAS, Juan**

*La hidrología en la práctica médica.* Barcelona: [s.n.], 1936. 75 p. (Monografies mèdiques ; 97).

92

**GUÍA**

*Guía oficial de los balnearios y aguas minero-medicinales de España: 1950-52.* Madrid: Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia, 1958. 228 p. il., 1 map. pleg.



**TRAITÉ**  
DES  
**EAUX MINÉRALES**  
ET DES  
**ÉTABLISSEMENS THERMAUX**  
DU  
DÉPARTEMENT DES PYRÉNÉES-ORIENTALES.

PAR  
**J.<sup>d</sup> ANGLADA,**  
PROFESSEUR DE MÉDECINE LÉGALE DE LA FACULTÉ DE MÉDECINE DE  
MONTPELLIER; PROFESSEUR DE CHIMIE ET EX-DOYEN DE LA FACULTÉ  
DES SCIENCES DE LA MÊME VILLE; MEMBRE DU CONSEIL ACADÉMIQUE;  
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADÉMIE ROYALE DE MÉDECINE, ETC.

*Ille pater rerum qui sæcula dividit astris  
.....  
.. fragilem nostri miseratus corporis usum  
Telluri medicas funderet jussit aquas.  
CLAUDIUS. *Idyl. VI.**

**TOME PREMIER.**

**A PARIS,**  
CHEZ BAILLIÈRE, LIBRAIRE,  
RUE DE L'ÉCOLE DE MÉDECINE, N.º 13 bis;  
**ET A MONTPELLIER,**  
CHEZ SEVALLE, LIBRAIRE,  
RUE DU GOUVERNEMENT.

\*  
1855.



ÉTABLISSEMENT THERMAL  
DE  
LA PRESTE

(Pyrénées-Orientales)

OUVERT TOUTE L'ANNÉE

EXCELLENT CLIMAT DES MONTAGNES

Saison d'automne très recommandée

Eaux alcalines sulfurées sodiques, souveraines pour le traitement des affections des organes génito-urinaires, spécialement pour les catarrhes de la vessie et la gravelle; très recommandées pour les affections de l'estomac, gastralgies, crampes, etc., rhumatismes, goutte, maladies de la peau, etc.

DÉPOT CENTRAL A PARIS: D'Esebeck, rue  
Jean-Jacques Rousseau, n° 62

EXPÉDITIONS DIRECTES: Le Propriétaire, aux  
bains de LA PRESTE (Pyrénées-Orientales)

R. FREIXA  
CONCESSIONARIO  
Calle del Pino, 12



**BALNEARIS I AIGÜES DE CATALUNYA. BIBLIOGRAFIA IMPRESA A CATALUNYA.**

**S. XVIII**

93

**THOMÁS I ROSÉS, Christoval**

*Noticia individual de las aguas de Pedrét, extra-muros de la ciudad de Gerona en el Principado de Cataluña: análisis de sus elementos i constitutivos: ostension de sus virtudes medicinales, methodo de usarlas i modo de contrahacerlas e los lugares donde carecieron de su auxilio.* Gerona: por Antonio Oliva..., 1787. XLVI p.

94

**ARNAU, Francisco**

*Breve y compendiosa noticia de los principios, efectos y metodo de usar las aguas minerales ferrugineas de la virgen de la Cinta, vulgarmente llamadas del hierro ò Roixà, del huerto de Francisco Escofet...* Tortosa: por Joseph Cid, 1791. 13 p.

95

**SANPONTS I ROCA, Francisco**

*Análisis de las aguas minerales de Gavá, en el principado de Cataluña.* Barcelona: por la viuda de Piferrer: véndese en su librería administrada por Juan Sellent, 1791. 68 p.

96

**SANPONTS I ROCA, Francisco**

*Análisis de las aguas minerales de Moncada, en el principado de Cataluña.* Barcelona: por la viuda de Piferrer: vendese en su libreria, administrada por Juan Sellent, 1792. [2], XXXXII p.

**S. XIX**

97

**BALNEARIO**

*Balneario Ntra. Sra. de las Mercedes: aguas sulfurado-sódicas, alcalinas y ferruginosas.* Barcelona: Impr. D. Casanovas, [18--?]. 35 p. il.

98

**CARBONELL Y BRAVO, Francisco**

*Memoria químico-médica de las aguas minerales de Caldas de Bohy en el principado de Cataluña : con un apéndice de los descubrimientos nuevos sobre*

*esta clase de baños ó aguas sulfúreas termales, hechos por D. Carlos Gimbernat y Grassot y Observaciones acerca de los efectos que ha causado en algunos de los enfermos que ha dirigido á los baños de Ntra. Sra. de Caldas de Bohy el Dr. D. Mariano Doria.* Barcelona: Impr. de la viuda é hijos de D. Antonio Brusi, 1832. 61 p.

99

**ARNÚS DE FERRER, Manuel**

*La Puda: establecimiento de aguas minerales sulfurosas situado en la márjen izquierda del río Llobregát, en el término de Esparraguera en la provincia de Barcelona.* Barcelona: Impr. de Joaquín Verdaguer, 1853. 12 p., [1] f. pleg. il.

100

**SASTRE Y DOMÍNGUEZ, Francisco**

*Memoria que con espresa autorización del gobierno de S.M. publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termo-salinas de Caldas de Mombuy en la provincia de Barcelona el médico director de las propias aguas minerales, D. Francisco Sastre y Domínguez.* Barcelona: Establ. tip. de Narciso Ramírez y Rialp, 1862. 37 p.

101

**ARNÚS DE FERRER, Manuel**

*Historia topográfica, química y médica de la Puda de Montserrat.* Barcelona: Impr. del Diario de Barcelona, 1863. 230 p.

102

**FIVALLER, José María de**

*Noticia sobre las aguas sulfurosas y salinas de Nuestra Señora de las Mercedes y de San Rafael así como del establecimiento de baños titulado de Nuestra Señora de las Mercedes.* Barcelona: Establ. tip. de Narciso Ramírez y Rialp, 1863. 23 p., [1] f. de lám., [1] f. de plàn.

103

**MUNNER Y VALLS, Vicente**

*Una excursión á la Puda de Montserrat: estudio químico de los manantiales de dicho establecimiento termal.* Barcelona: Impr. del Diario de Barcelona, 1863. 59 p.

104

**FIVALLER, José María de**

*Aguas minerales de Ntra. Sra. de las Mercedes, de San Rafael y de San Juan en el término de Campmany, partido judicial de Figueras, provincia de Gerona.* Barcelona: Impr. del Diario de Barcelona, 1872. 15 p.

105

**TORÁ Y FERRER, Benito**

*Análisis de las aguas salino-termales de La Garriga.* Barcelona: Impr. de Federico Martí y Cantó, 1876. 40 p.

106

**SALARICH, José**

*Aguas salinas-sulfuro-yodo-bromuradas, de Segalés de Tona y su proyectado establecimiento balneario: memoria médico-topográfica.* Vich: Establ. tip. de Ramón Anglada y Pujals, 1877. 39 p., 2 f. de lám., plan.

107

**NUEVO**

*El nuevo establecimiento terapico-funcional destinado á tratar y á prevenir las enfermedades con los medios de la hidroterapia y thermoterapia (agua fría y calórico)...* Barcelona: Tipo-litografía de Celestino Verdaguer, 1879. 37 p.

108

**BAYÉS Y FUSTER, Antonio**

*Aguas minero-medicinales salino-yodo-sulfuradas de S. Andrés de Tona (provincia de Barcelona, partido judicial de Vich), de Ullastres y C.<sup>ª</sup> sus efectos fisiológicos y terapéuticos.* Vich: Establ. Tip. de Ramón Anglada y Pujals, 1881. 90 p.

109

**LLETGET, Tomás**

*Excursió á Caldas de Malavella: 20 de febrer de 1881.* [S.l.: s.n.], 1881  
Separata de: *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, 1881. 18 p. il.

110

**SALARICH, Joaquín**

*Caldetas, apuntes sobre sus antiguos baños y sus celebradas aguas minerales.* Barcelona: Impr. de J. Sala á cargo de C. Verdaguer, 1881. 16 p. il.

111

**TRÉMOLS Y BORRELL, Francisco**

*Aguas minerales del Puig de las ànimas en Caldas de Malavella; memoria analítica por Federico Trémols y Borrell; estudios clínicos por Juan Giné y Partagàs.* Barcelona: Tip. La Academia de Evaristo Ullastres, 1882. 109 p.

112

**VIDAL, Luís Mariano**

*Aguas termales de Caldas de Malavella, provincia de Gerona: memoria geológica.* Madrid: Impr. y Fundación de M. Tello, 1882. 31 p., [1] f. de lám.

113

**MANZANEQUE Y MONTES, Manuel**

*Monografía de las aguas minero-medicinales de la Garriga (provincia de Barcelona)*. Barcelona: Tip. de Delclós y Marfany, 1883. 116 p. il.

114

**ALSINA Y POU, Pablo**

*Breve reseña de las aguas y baños minerales del valle de Ribas*. Barcelona: Impr. de Luís Tasso Serra, 1885. 47 p.

115

**PÉREZ JIMÉNEZ, Nicolás**

*Bosquejo climatológico é hidrológico de la estación termal de San Hilario Sacalm (Gerona)*. Barcelona: Impr. de los Sucesores de N. Ramírez y Ca., 1888. 47 p., [1] f. pleg.

116

**CORTADA RIERA, Ricardo**

*Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*. Barcelona: Impr. de Pedro Ortega, 1890. 16 p.

117

**MONTSERRAT Y ARCHS, Juan; MIR Y MIRÓ, Enrique**

*Aguas minero medicinales del manantial de Ntra. Sra. de la Esperanza y fuentes de la Salud y San Juan del Balneario de Tortosa; memoria histórico científica y usos terapéuticos redactada por Juan Montserrat y Archs y análisis químico analítico cualitativo y cuantitativo practicado por el químico Enrique Mir y Miró*. Barcelona: Impr. de Pedro Ortega, 1890. 106 p., [2] f. de lám. pleg.

118

**AGUAS**

*Aguas minero-medicinales del Vichy catalán que brotan del Puig de las Animas, de Caldas de Malavella, Gerona, declaradas de utilidad pública: fragmentos de sus estudios químicos, clínicos y geológicos seguidos de múltiples certificados de severos médicos*. Gerona: Impr. y Libr. de Paciano Torres, 1891. 48 p.

Inclou fragments d'obres de Frederic Trémols i Borrell, Joan Giné i Partagàs, i Mariano Vidal.

119

**BELLIDO Y DÍAZ, Leoncio**

*Establecimiento de baños y aguas minero-medicinales bicarbonatadas cálcicas arsenicales de Cardó, distrito de Tortosa, provincia de Tarragona: breve reseña médico-hidrológica*. Barcelona: Establ. tip. de Salvador Manero, 1891. 32 p. il., taules.



120

**PÉREZ JIMÉNEZ, Nicolás**

*[Termas de San Hilario]*. [S.l.: s.n., 1892?]. 268 p.; taules.

121

**CODINA LÄNGLIN, Ramón**

*Análisis cualitativo y cuantitativo de las aguas ferruginosas bicarbonatadas variedad acídulas, bicarbonatadas mixtas, silicatadas y litínicas de Nuestra Señora de los Angeles del distrito municipal de Madremaña en la provincia de Gerona*. Barcelona: Sentinella Tipógrafo, 1895. 31 p.

122

**BAÑOS**

*Baños de Santa Coloma de Farnés: aguas bicarbonatado-cálcicas termales: declaradas de utilidad pública por Real Decreto de 9 de agosto de 1889*. Barcelona: Impr. La Hormiga de Oro, 1898. 32 p.

123

**CANUDAS SALADA, José**

*Análisis químico de las aguas de San Andrés de Tona, manantial Roqueta, practicado por los doctores José Canudas Salada y José Canudas Bordas; análisis bacteriológico practicado por Carlos Calleja; informe facultativo elevado a la Junta General de Sanidad por Celestino Compaired*. Barcelona: Impr. de Montaner y Simón, 1900. 48 p. il.

124

**CASTELLARNAU Y DE LLEOPART, Luís de**

*Programa-prontuario de los servicios higio-terapéuticos del Instituto Hidroterapéutico del Dr. Castellarnau*. Barcelona: Instituto Hidroterapéutico del Dr. Castellarnau, 1900. XVI p. il.

**S. XX**

125

**AGUAS**

*Aguas sulfurosas termales: Balneario de San Vicente, Seo de Urgel (Lérida)*. [S.l.]: Vinyals de Sarrià impressor, [19--?]. 15 p. il.

126

**GELABERT CABALLERIA, José**

*El agua termo-mineral del "Vichy Catalán" y sus aplicaciones terapéuticas*. Barcelona: Tip. de Luís Tasso, 1901. 46 p.

127

**MEMORIA**

*Memoria de las aguas sulfatadas sódico-magnesianas del manantial Timó, Cervera-Lérida.* Barcelona: Impr. y Lit. Seix, 1901. 15 p.

128

**CASARES Y GIL, José**

*Agua de Vila-Roja: Font de la Pólvora; análisis cualitativo y cuantitativo y notas para su estudio médico por José Pascual y Prats.* Gerona: Impr. y Libr. de Paciano Torres, 1902. 46 p.

129

**CASARES Y GIL, José**

*Análisis de las aguas minerales llamadas la maravilla de la salud en Centellas.* Barcelona: Tipolitografía de José Casamajó, 1902. 16 p.

130

**CODINA LÄNGLIN, Ramón**

*Agua sulfurosa de la Font-Santa de Torelló declarada de utilidad pública por real decreto de 26 de marzo de 1903.* Barcelona: Hijos de Jaime Jepús, impresores, 1903. 15 p.

131

**RODRÍGUEZ MÉNDEZ, R.**

*Aguas de Vilajuiga: clasificación, aguas bicarbonatadas sódico-líticas variedad clorurado sódicas: estudio terapéutico por el Dr. R. Rodríguez Méndez: análisis químico por el Dr. B. Oliver Rodés: análisis bacteriológico por el Dr. P. Ferrer Piera.* Barcelona: Impr. de Antonio Virgili, 1903. 63 p.

132

**AGUA**

*Agua Xala del Manantial "Els bullidors" de Caldas de Malavella (Gerona) antes denominada Vichy Caldense propiedad de Pablo Estapé y Maristany: memoria científico-histórica, análisis químico, cualitativo y cuantitativo y estudio terapéutico por Norberto Font y Sagué [et al.].* Barcelona: Tip. de Modesto Berdós, 1904. 95 p., 6 f. de lám. il.

133

**GINER, Ciriaco**

*Establecimiento balneario de Vallfogona de Riucorb, provincia de Tarragona: aguas minero-medicinales clorurado-sódicas sulfatadas variedad bromuro-iodurada...* Barcelona: Establ. tip. "La Hormiga de Oro", 1905. 110 p. il.

134

**PLANAS Y VIVES, Gonzalo**

*Las aguas termales de La Garriga, bajo el punto de vista de la moderna hidrología médica.* Barcelona: Impr. Hijos de Domingo Casanovas, 1909. 16 p.

135

**OLIVER Y RODES, B.; XALABARDER, E.**

*Análisis físico-químico y aplicaciones terapéuticas de las aguas naturales medicinales de Caldas de Montbuy: "Agua Thermion".* Barcelona: Impr. de Francisco Badía, 1910. 58 p.

136

**GINER, Ciriaco**

*Clínica terapéutica de las aguas minerales de Vallfogona de Riucorb: tratamiento de los eczemas crónicos: estadística razonada de 914 casos.* Barcelona: Imp. "La Hormiga de Oro", 1911. 24 p. il., taules.

137

**ESPECIALIZACIÓN**

*Especialización de las aguas minero-medicinales de Vallfogona de Riucorb con exposición de casos clínicos é informes médicos.* Barcelona: Impr. La Hormiga de Oro, 1912. 32 p. il.

138

**TERRICABRAS, Francisco**

*Memoria histórico-científica de las aguas minero-medicinales del Manantial Codina de Tona.* Vich: Impr. G. Portavella, 1912. 16 p.

139

**PEÑA Y GALLEGOS, Cándido**

*Indicaciones de las aguas minerales en la litiasis urinaria.* Gerona: Colegio de Médicos de la Provincia de Gerona, 1913. 14 p.

Ponència presentada al IX Congreso Internacional de Hidrología, Geología y Climatología, celebrat a Madrid del 15 al 22 d'octubre de 1913.

140

**ROCA BALLBER, Salvador**

*Aigües minero medicinals, balnearis de Catalunya: comunicació al Segon Congrés de Metges de Llengua Catalana.* Barcelona: Impr. de vda. Badía Cantenys, 1917. 26 p.

141

**PI SUÑER, Augusto**

*Aguas naturales medicinales del manantial Comarruga: estudio fisioterapéutico de las aguas.* [S.l.: s.n.,1919?]. 68 p. il.

142.

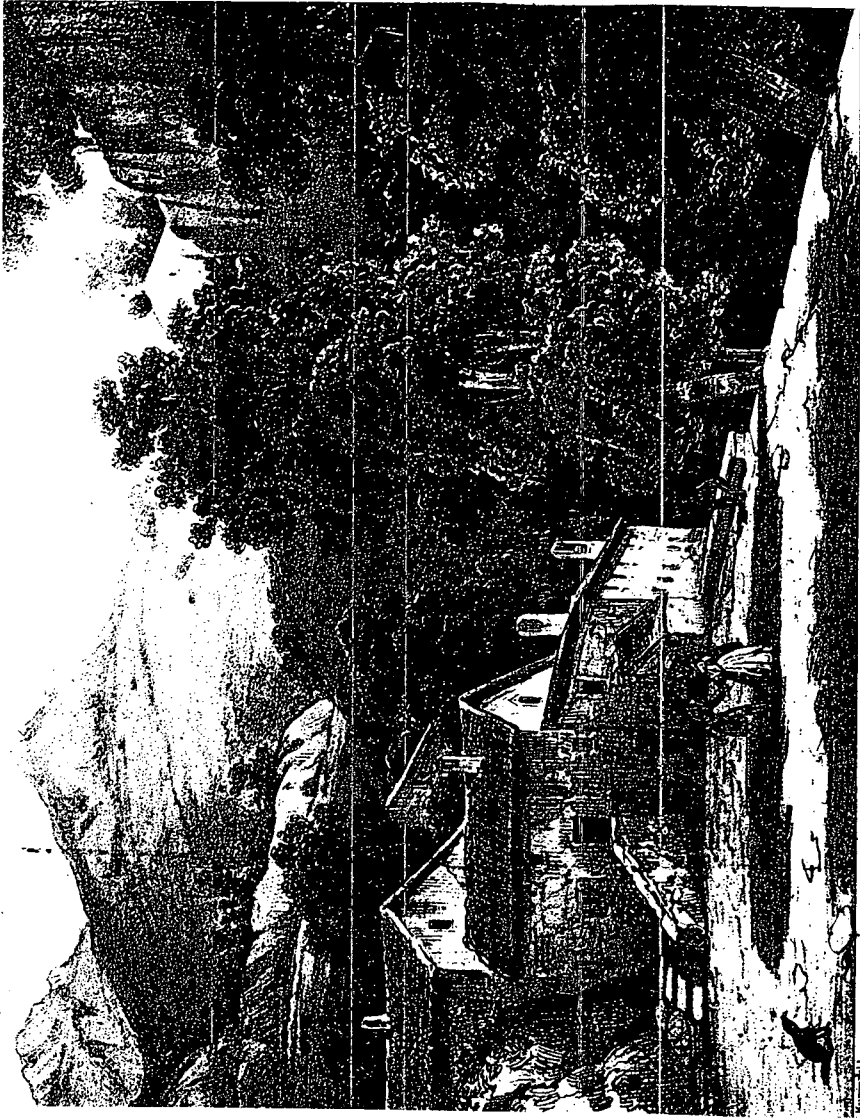
**AGUAS**

*Aguas minero-medicinales isotónicas de Vallfogona de Riucorp clorurado-sódico-sulfatadas, variedad bromiodurada, altamente radio-activas: más mineralizadas que las de Cestona y Carlsbad.* Barcelona: La Hormiga de Oro, 1926. 74 p. il.

143

**CUATRECASAS, Juan**

*Notas de clínica hidrológica sobre Caldas de Montbuy.* Barcelona: Editorial Científico-Médica, 1935. 141 p.



BAINS DE LA PRESTRE .

Ed. A. Villier



Lib. de Villan

TRAMONIS ID'ES. SIC. ALI. DE. AS.

Museo del

**BALNEARIS I AIGÜES DE LA RESTA DE L'ESTAT. BIBLIOGRAFIA  
IMPRESA DE LA RESTA DE L'ESTAT .**

**S. XVIII**

144

**GORRAIZ BEAUMONT Y MONTESA, Vicente Ferrer**

*Novae salis proprietates: dissertatio physico-medica de salis Hispani, vulgò de la laguna de la Higuera... ejusque multiplici ac praestantissimo in profectum humani generis usu.* Matriti [Madrid]: ex typographia regia, vulgò de la Gazeta, 1780. [8], 174, [2] p.

145

**GORRAIZ BEAUMONT Y MONTESA, Vicente Ferrer**

*Nuevas propiedades de la sal: disertación phisico-medica en que se demuestran las incomparables virtudes de la sal de la laguna de la Higuera y el uso que se puede hacer de ella en beneficio de la salud humana.* En Madrid: en la Imprenta real de la Gazeta, 1780. [8], 166, [2] p.

146

**FORNER, Juan Pablo**

*Noticia de las aguas minerales de la fuente de Solan de Cabras en la sierra de Cuenca con la análisis y síntesis, que de orden del gobierno hizo de ellas y de las del Rosal de la villa de Beteta el año próximo pasado D. Domingo García Fernández.* Madrid: por la viuda de Ibarra, hijos y compañía, 1787. XXII, 133, [5] p., 1 f. pl.

147

**AYUDA, Juan de Dios**

*Examen de las aguas medicinales de mas nombre que hay en las Andalucias en que se da noticia de la situación, contenidos, virtudes y método con que deben usarse las de cada fuente.* Tomo segundo. Madrid: en la imprenta de la viuda Ibarra, 1794.

**S. XIX**

148

**DESCRIPCIÓN**

*Descripción del establecimiento de aguas y baños minerales de Ontaneda en el valle de Toranzo, provincia de Santander.* [S.l.: s.n., 18--?]. 7 p., [1] f. pleg., il.

149

**ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento balneario de Arbieto situado en la ciudad de Orduña (Vizcaya): aguas minero-medicinales cloruradas sódicas, sulfatadas, ferruginosas, conocidas vulgarmente con el nombre de Aguas de la Muera de Orduña.* Madrid: Lit. Arenal, 27, [18--?]. 21 p. il.

Inclou: Martínez y Molina, Rafael. "Memoria acerca de las aguas minero-medicinales de la Muera de Orduña".

150

**ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento de baños Zaldívar (Vizcaya): aguas sulfuro-salino-alcalinas...* [S.l. : s.n., 18--?]. 32 p. il.

151

**GONZÁLEZ Y CRESPO, Mariano José**

*Memoria sobre las aguas minero-medicinales de Archena, provincia de Murcia.* 3ª ed. Madrid: en la Impr. nacional, 1840. 38 p.

152

**MAESTRE, Amalio**

*Memoria sobre las aguas minerales de la provincia de Madrid.* Madrid: Imprenta Nacional, 1861. 48 p.

153

**VELILLA É INSA, Sebastián**

*Monografía de la ciudad de Caspe y de sus baños de Fonté en la provincia de Zaragoza.* Barcelona: Tip. de D. Juan Oliveres, 1862. 68 p.

154

**CASARES, Antonio**

*Análisis de las aguas ferruginosas del Incio.* Santiago: Impr. de Jacobo Souto é Hijo, 1864. 21 p.

155

**GARAGARZA, Fausto**

*Análisis del agua mineral de la propiedad de D. Bernabé de Otálora en Arechavaleta (Guipuzcoa).* Vitoria: Establ. tip. de D. Mateo y Gómez, 1864. 19 p.

156

**ESCUADERO, Inocente**

*Primer ensayo de una monografía sobre las aguas minerales sulfhídrico-acidulo-yoduradas de Cervera del río Alhama.* Zaragoza: Impr. y Libr. de José Bedera, 1865. 216 p., 1 f. de lám. pleg.



157

**GARCÍA LÓPEZ, Anastasio**

*Memoria sobre la especialidad de las aguas minero-medicinales de Segura en varios padecimientos del órgano de la vision, leída en el Congreso Médico-Español de 1864.* Zaragoza: Impr. y Libr. de José Bedera, 1865. 36 p.

Inclou: Burgos, Antonio. "Apéndice a la memoria de las aguas minero-medicinales de Segura de Aragón que comprende algunos casos especiales de curaciones obtenidas durante la temporada de 1864". P. 25-36.

158

**ORTEGA, Isidoro**

*Memoria de los baños minerales de Caldas de Cuntis, calificada digna de premio por el Consejo de Sanidad del Reino.* Barcelona: Establ. tip. de Jaime Jepús, 1865. 77 p.

159

**SÁNCHEZ DE LAS MATAS, Nicolás**

*Memoria sobre los baños y aguas minerales de Archena.* Madrid: Impr. de Rojas y Compañía, 1867. 119 p.

160

**PERALES, Juan**

*Monografía de las aguas minerales de Alhama de Granada.* Granada: Impr. de la viuda é hijos de Zamora, 1869. 282 p.

161

**GARAGARZA, Fausto**

*Análisis cualitativo y cuantitativo del agua mineral-termal de Fortuna, provincia de Murcia.* Murcia: Establ. tip. de La Paz, 1870. 20 p.

162

**LLETGET Y CAYLÁ, Tomás**

*Monografía de los baños y aguas termo-medicinales de Fitero.* Barcelona: Impr. de Celestino Verdager, 1870. 243 p., 3 f. de lám. pleg. il., map.

163

**SAGASTUME, José Ramón; SAENZ DÍEZ, Manuel; GÓMEZ PAMO, Marceliano**

*Memorias descriptivas y analíticas de las aguas sulfurado-sódicas termales y de las cloruradas sódicas bicarbonatadas nitrogenadas de Betelu (Navarra).* Madrid: Impr. de la Compañía de Impresores y Libreros, 1871. 60 p.

164

**BREVE**

*Breve memoria de los baños de Fortuna: aguas termales a la temperatura de 48° c.* Murcia: Est. Tip. de la Paz, 1873. 14 p.

165

**RUIZ DE SALAZAR Y FERNÁNDEZ, Manuel**

*Monografía de los baños y aguas minero-medicinales nitrógeno-acídulo-sulfuradas de Ontaneda y Alceda, ó topografía médica de los mismos.* Madrid: Impr. á cargo de Gregorio Juste, 1876. XV, 316 p., [9] f. de lám.

166

**SÁENZ DÍEZ, Manuel**

*Análisis de las aguas sulfurosas frías ferro-manganíferas nitrogenadas de los manantiales y de los baños y castañar de Ormaiztegui (Guipúzcoa).* San Sebastian: Impr. de Juan Osés, 1876. 82 p.

Inclou: Albisu, Miguel. "Informe que acerca de las aguas minerales de Ormaiztegui formula el licenciado en Medicina y Cirugía D. Miguel Albisu".

167

**ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento Termal de Ubilla (Merindad de Marquina): aguas termobicarbonatadas-nitrogenadas de Urberuaga de Ubilla (Vizcaya), anteiglesia de Jemein: breve reseña del mismo y su instalación, análisis y virtudes medicinales de las aguas, opinión de algunos de los muchos profesores que han podido apreciar sus efectos.* Madrid: Establ. tip. de Enrique Vicente, 1878. 67 p.

168

**IVORRA Y GARCÍA, Joaquín**

*Apuntes sobre las aguas minero-medicinales sulfurosas de Salinetas de Novelda.* Madrid: Impr. y Libr. de Eduardo Martínez, 1878. 18 p. il.

169

**TABOADA, Marcial**

*Primer centenario de los establecimientos balnearios de Carlos III en Trillo, oficialmente instalados en 1777.* Guadalajara: Diputación Provincial de Guadalajara, 1878. 48 p.

170

**ARNÚS DE FERRER, Manuel**

*Baños de Panticosa: memoria premiada en unión de los productos del establecimiento presentados en la Exposición Universal de París de 1878 con "medalla de oro".* Zaragoza: Tip. de Julian Sanz, 1879. 50 p.

171

**MASÓ BRU, A; ARNÚS FORTUNY, M.**

*Hidrología médica de Fortuna.* Barcelona: Establ. tip. de José Miret, 1879. 37 p. il.

172

### **BALNEARIO**

*Balneario de Urberuaga de Ubilla (Vizcaya): aguas termo-bicarbonatadas-nitrogenadas de Urberuaga de Ubilla (merindad de Marquina) anteiglesia de Jemein: breve reseña del mismo y su instalación, con su vista y planos, análisis y virtudes medicinales de las aguas.* Madrid: Establ. tip. de Enrique Vicente, 1880. 99 p., 2 f. de plàn. il.

173

### **ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento balneario de Zuazo, término municipal de Cuartango (provincia de Álava).* Barcelona: Impr. de Luís Tasso y Serra, 1882. 77 p.

Conté: Codina Länglin, Ramón. "Análisis cualitativo y cuantitativo del agua sulfurosa sódica de Zuazo de Cuartango, provincia de Alava". Páramo y Salmar, José. "Memoria histórico-científica del agua sulfurosa sódica de Zuazo de Cuartango (Álava) que abraza el análisis cualitativo y cuantitativo de la misma". Gurucharri, Joaquín Eduardo. "Informe sobre las aguas minero-medicinales de Zuazo del valle de Cuartango, provincia de Álava".

174

### **AGUAS**

*Las Aguas termales bicarbonatadas-cálcicas, antimonio-arsenicales de Alhama de Aragón, en la Exposición Nacional de 1883.* Madrid: Establ. Tip. de M. Minuesa, 1883. 13 p.

175

### **RUIZ, José Salvador**

*Análisis química de las aguas minerales de Alceda.* 3ª ed. corr. y aum. Valladolid: Impr. Hijos de Rodríguez, 1883. 52 p.

176

### **AGUAS**

*Aguas azoadas artificiales: privilegio Avilés por 20 años: 36, Valverde, 36.* Madrid: Impr. de J. Gaspar Klaes, 1884. 36 p.

177

### **ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento balneario de La Muera de Arbieto: Orduña-Vizcaya: aguas cloruradas-sódicas, sulfatadas-ferruginosas.* Madrid: Estab. Tip. de E. Cuesta, 1884. 23 p.

178

### **GARCÍA LÓPEZ, Anastasio**

*Monografía de las aguas y baños minerales de Ledesma.* Madrid: Establ. Tip. de los Sucesores de Rivadeneyra, 1884. 263 p., [1] f. de lám. il., taules.

179

**PUERTA, Gabriel de la**

*Análisis química cualitativa y cuantitativa de las aguas minero-medicinales de Marmolejo, provincia de Jaen.* Madrid: Cao y de Val, 1884. 155 p.

180

**AGUAS**

*Aguas azoadas artificiales. Privilegio Avilés por veinte años. 36, Valverde, 36.* Madrid: Imp. y Fund. de los hijos de J.A. García, 1885. 44 p.

181

**ESPINA Y CAPO, Antonio**

*Apuntes climatológicos é hidrológicos acerca de Panticosa (Pirineos españoles).* 2a ed. corr. aum. Zaragoza: Tip. de Comas, 1885. 124 p. il., taules. (Estudios de terapéutica; 6).

182

**JIMÉNEZ DE PEDRO, M.J.**

*Rapport sur les indications & applications thérapeutiques des eaux minérales azotées d'Urberuaga de Ubilla (Biscaye, Espagne) pour la guérison des affections de l'appareil respiratoire, suivi des tableaux statistiques des saisons, depuis 1876 jusqu'en 1885.* Bayonne: Impr. A. Lamaignère, 1886. 31 p., il., taules.

Treball presentat al Congrés internacional d'hydrologie et de climatologie de Biarritz, 1886.

183

**LACORT, Agustín**

*Ensayo monográfico razonado del agua minero-medicinal de Fortuna.* Valladolid: Establ. tip. de H. de J. Pastor, 1886. 94 p.

184

**CREUS, Juan; SÁENZ DÍEZ, Manuel**

*Noticia acerca del agua mineral nitrogenada, ferruginosa y manganesífera del Manantial de San José de la Aliseda seguida del análisis de la misma agua practicado por Manuel Sáenz-Díaz.* Madrid: Est. tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1887. 39 p.

185

**ESPINA Y CAPO, Antonio**

*Panticosa "Pyrénées Espagnoles": ses sources, ses maladies: memòire présentée au Congrès international d'hydrologie et de climatologie de Biarritz de 1886.* Madrid: Est. tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1887. 86 p., gráf.

186

**ESTABLECIMIENTO**

*Establecimiento hidro-mineral de Fuente-Ágria de Villaharta provincia de Córdoba. 5ª ed. corr. aum. Córdoba: Imp. La Actividad, 1887. 165 p. il.*

187

**AGUAS**

*Aguas azoadas: Torno de S. Cristóbal, 5 y Gallo, 1 - Valencia: procedimiento aprobado por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Sevilla. Valencia: Impr. de Nicasio Rius Monfort, 1888. 62 p.*

188

**AGUAS**

*Aguas azoadas, 36 - Valverde - 36, Madrid. Madrid: Establ. Tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1888. 80 p. il.*

189

**AGUAS**

*Aguas azoadas, procedimiento aprobado por la Real Academia de Medicina y Cirugía de Sevilla, bajo la dirección facultativa del Dr. D. Sixto Antón. Burgos: Impr. de Timoteo Arnaiz, 1888. 40 p.*

190

**ENRÍQUEZ, Aurelio**

*Establecimiento balneario de Puente-Viesgo: estudios acerca de sus aguas termales, clorurado-sódicas, bicarbonatadas, cálcicas, magnésicas y nitrogenadas. Santander: Impr. y Lit. F. Fons, 1888. 57 p. il.*

191

**ESPINOSA Y GÓMEZ, Antonio**

*Memoria histórico-clínica de las aguas minero-medicinales de La Aliseda. Madrid: Establ. Tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1888. 30 p.*

192

**LEDÓ Y GARCÍA, Francisco**

*Apuntes hidrológicos y estudio terapéutico de las Aguas Buenas de España, sulfurosas, sódicas, nitrogenadas de Zuazo, término municipal de Cuartango, provincia de Álava. Haro: Impr. de Blas González Lopez, 1888. 46 p.*

193

**ORTIZ DE ZARATE, Ramón; APRAIZ, Ramón**

*Reseña histórica de las aguas minero-medicinales de Nanclares de la Oca (Álava) bicarbonatadas cálcico-sódicas, nitrogenadas. Madrid: Establ. Tip. de Gregorio Juste, 1889. 59 p. il.*

194

**RANZ DE LA RUBIA, Enrique**

*Reseña general de las aguas minero-medicinales de Gaviria (en la provincia de Guipúzcoa) sulfurado cálcicas sulfhídricas, variedad ferruginosa y bicarbonatadas cálcicas, variedad ferruginoso-manganesífera.* Madrid: Establ. Tip. de G. Juste, 1889. 133 p.

195

**CLAVER, A.**

*Establecimiento neumo-hidroterápico y electricidad médica en Zaragoza de A. Claver.* Zaragoza: Tip. de Mariano Salas, 1890. 38 p. il.

196

**CALDERÓN MARTÍNEZ, Amós**

*Clinica terapéutica del establecimiento hidromineral de Cestona.* Madrid: Establ. tip. de Enrique Teodoro, 1891. 96 p.

197

**GURUCHARRI, Joaquín Eduardo**

*El Vichy español: establecimiento oficial de aguas minero-medicinales de Sobrón y Soportilla en las provincias de Álava y Burgos: aguas bicarbonatadas-sódicas.* Vitoria: Impr. de C. Egaña, 1891. 51 p.

198

**MORENO ZANCUDO, Eduardo**

*Historias clínicas de los Baños de Nanclares de la Oca: temporada de 1890.* Madrid: Establ. Tip. de G. Juste, 1891. 39 p.

199

**HERNÁNDEZ SILVA, José**

*Urberuaga de Ubilla: estudio monográfico de sus aguas nitrogenadas.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1893. XII, 144 p. il., taules.

200

**LEDÓ Y GARCÍA, Francisco**

*Memoria del establecimiento balneario de Zuazo, en la provincia de Alava.* Madrid: Impr. y Lit. de los Huérfanos, 1893. 112 p. il.

201

**ZAVALA, Justo María**

*Indicaciones terapéuticas y tratamiento de las enfermedades constitucionales por las aguas minero-medicinales de Zaldívar (Vizcaya).* Madrid: Imp., Fund. y Fáb. de tintas de los Hijos de J.A. García, 1893. XIX, 146 p.

202

**ESPINA Y CAPO, Antonio**

*Catorce años de clínica en Panticosa: nuevo estudio acerca de esta estación climoterápica é hidromineral de España.* Madrid: Impr. y Lit. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1895. 204 p. il., gráf.

203

**MUÑOZ RAMOS, Eugenio**

*Análisis químico y micrográfico cualitativo y cuantitativo del agua de la Fuente de Santa Teresa (Ávila).* Ávila: Tip. de Cayetano González Hernández, 1896. 37 p.

204

**LEDÓ Y GARCÍA, Francisco**

*Memoria del establecimiento balneario de Zuazo, en la provincia de Álava.* Vitoria: Impr. de los hijos de Iturbe, 1897. 104 p. il.

205

**FERNÁNDEZ CAMPA, Domingo**

*Santa Teresa de Ávila: sus aguas nitrogenadas y estación climatológica de altitud: refutación á determinados conceptos que se expresan en la Memoria de Panticosa publicado en 1899.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1899. 62 p.

Inclou: Muñoz Ramos, Eugenio. "Ratificación del análisis químico del manantial de Santa Teresa". p. 11-19.

206

**LACORT, Agustín**

*Estudio monográfico razonado del agua minero-medicinal de Fortuna.* 3ª ed. Barcelona: Tipolitografía de Luis Tasso, 1899. 120 p.

207

**AGUAS**

*Aguas salino-sulfurosas magnesianas de Paracuellos de Giloca (Calatayud) provincia de Zaragoza: reseña descriptiva de los dos establecimientos (baños nuevos y viejos) propiedad de D. Felipe García Serrano y bosquejo médico de las aguas.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1900. 36 p. il.

208

**AGUAS**

*Aguas termales clorurado-sódicas, bicarbonatadas, alcalinas, nitrogenadas de Hoznayo (Fuentes del francés) en el pueblo de Término, provincia de Santander.* Santander: Tip. de "El Cantábrico", 1900. 57 p., 13 f. de lám., [1] f. pleg., il., taules.

209

**BALNEARIO**

*Balneario de San Telmo en Jerez de la Frontera.* Madrid: Imp. de Ricardo Rojas, 1900. 31 p., 4 f. de lám. il.

210

**CARRIÓ GRIFOL, Juan**

*Baños de Busot: memoria del quinquenio de 1894 a 1898.* Valencia: Tip. Moderna, 1900. 125 p., [5] f. de lám., il., quadres.

211

**DAZA DE CAMPOS, Arturo**

*Las Aguas azoadas y el manantial nitrogenado alcalino variedad amoniacal de Fuente Amargosa en Tolox (Málaga).* Madrid: Escuela Tipolitográfica del Hospicio, 1900. 96 p.

212

**GUÍA**

*Gula-indicador de Urberuaga de Ubilla: estación balnearia de primera clase: aguas nitrogenadas especiales en las afecciones del aparato respiratorio: tres manantiales Santa Agueda, San Juan Bautista y San Justo.* Madrid: Imprenta de Ricardo Rojas, 1900. 40 p. il.

**S. XX**

213

**BALNEARIO**

*Balneario de Panticosa, situado en los Pirineos españoles: cinco fuentes, del hígado, de las herpes, de San Agustín, de la laguna, del estómago.* Zaragoza: Mariano Escar, tipógrafo, [19--?], 47 p. il.

214

**CALDAS**

*Caldas de Besaya, Santander: aguas clorurado-sódicas, bromuradas, nitrogenadas radiactivas, temperatura 37°, baños de agua corriente.* Madrid: Impr. Artística Española, [19--?]. 31 p. il.

215

**TERMAS**

*Termas Pallarés, S.A., antes Matheu, San Fermín y Gran Cascada: Alhama de Aragón, antiguas termas romanas - aquae bilbilitanorum.* Madrid: Mateu artes gráficas, [19--?]. 31 p. il.

Conté: Rodríguez Pinilla, H. "Alhama de Aragón: sus virtudes terapéuticas". Saviron, Paulino. "Estudio químico y químico-físico de las aguas minerales de las Termas Pallarés".



216

**TOJA**

*La Toja: estudios médicos, guía del bañista.* Barcelona: Cromo-tipo-litografía Francisco Madriguera, [19--?]. 72 p., [3] f. pleg., il., taules.

217

**ESPINA Y CAPO, Antonio**

*Estudio de climoterapia é higiene del enfermo en esta estación: Panticosa, Pirineos españoles.* Madrid: Impr. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1901. 114 p., 2 f. de lám., il., gráf.

218

**GÓMEZ TORRES, R.**

*Memoria de las Aguas minero-medicinales de La Aliseda (provincia de Jaén).* Madrid: Impr. del Asilo de Huérfanos del S. C. de Jesús, 1902. 114 p.

219

**MUÑOZ DEL CASTILLO, José**

*Primera nota sobre la radiactividad de las aguas Lérez.* Madrid: Impr. de los Hijos de M. G. Hernández, 1907. 24 p., il., taules.

220

**CALLEJA, Camilo**

*Juicio crítico [i. e. clínico] de "La Toja".* 2ª ed. Barcelona: Impr. de Francisco Badía, 1908. 98 p.

221

**CASARES, José**

*Análisis de las aguas minerales de Alceda.* Santander: Imp., Lit. y Enc. vda. de F. Fons, 1908. 104 p.

Inclou: Millaruelo Pamo "Memoria acerca de las afecciones, efectos y aplicaciones de las aguas de Alceda".

222

**MUÑOZ DEL CASTILLO, José**

*Primera, segunda y tercera nota sobre la radiactividad de las aguas "Lérez".* Pontevedra: Impr. de Barros, 1908. 42 p., taules, gráf.

223

**CASTELLS BALLESPÍ, Rosendo**

*Estudio médico de las aguas y localidad balnearia de La Hermida.* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1910. 71 p : il.

224

**MANZANEQUE Y MONTES, Manuel**

*Estudios de las aguas minero-medicinales de Carlos III (Trillo)*. Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1910. 40 p.

225

**MURILLO, F.**

*Memoria descriptiva e indicaciones terapéuticas de las nuevas aguas minero-medicinales de Verín, manantial Cabreiroá*. 2ª ed. corr. Madrid: Impr. Alemana, 1910. 47 p., 12 f. de lám., il.

226

**CARRACIDO, José R.**

*Análisis químico y estudio químico-físico y biológico de las aguas minero-medicinales de Marmolejo*. Madrid: Imp. y Lit. de Bernardo Rodríguez, 1911. 30 p. il.

227

**MANZANEQUE Y MONTES, Manuel**

*Los baños de Carlos III (Trillo) como estación climatoterápica estival: clima intermedio de montaña: tónico-estimulante*. Madrid: Impr. de Ricardo F. de Rojas, 1911. 40 p.

228

**URBERUAGA**

*Urberuaga de Ubilla (Marquina-Vizcaya): aguas termales, nitrogenadas, bicarbonatadas, radiactivas*. Madrid: Impr. de Ricardo F. de Rojas, 1911. 32 p. il.

229

**GONZÁLEZ CAMPO, José**

*Estudio clínico de las aguas minero-medicinales de Fontibre en las enfermedades del aparato digestivo*. Madrid: V. Rico, 1913. 30 p.

Comunicación presentada al IX Congreso Internacional de Hidrología, Climatología y Geología, celebrada en Madrid, octubre de 1913.

230

**CODINA CASTELLVÍ, José**

*Panticosa: su presente y su porvenir: comunicación al IX Congreso Internacional de Hidrología, Climatología y Geología celebrado en Madrid en Octubre de 1913*. Zaragoza: Tip. La Editorial, 1914. 84 p. il.

231

**PUERTO REYNA, Juan A.**

*Alange: noticias históricas acerca de esta villa y de sus baños*. Sevilla: Imp. y Lib. de Eulogio de las Heras, 1914. 55 p. il.

**BALNEARIS I AIGÜES DE L'ESTRANGER. BIBLIOGRAFIA IMPRESA FORA DE L'ESTAT ESPANYOL.**

**S. XVIII**

232

**CHARAS, Moyse**

*Pharmacopée royale galenique et chymique.* Nouvelle éd. rev. corr. & considérablement augmen. A Lyon: chez les frères Bruyset, 1753. 2 v.

Inclou a la fi: "Traité abrégé des eaux minérales de France".

233

**CARRÈRE, Joseph Barthélemy François**

*Catalogue raisonné des ouvrages qui ont été publiés sur les eaux minérales en général et sur celles de la France en particulier: avec une notice de toutes les eaux minérales de ce Royaume, & une table des différens degrés de températures de celles qui sont thermales: publié d'après le voeu de la Société royale de médecine.* A Paris: chez Cailleau, 1785. VIII, 584 p.

234

**PILHES, François**

*Abrégé du traité analytique et pratique des eaux thermales d'Ax et d'Ussat-en Foix: avec la description des bains, des douches et des fontaines, et la meilleure maniere de les employer dans les différentes maladies.* A Pamiers: chez André Larroire, 1786 o post. [3], 42-138 p.

235

**PILHES, François**

*Traité analytique et pratique des eaux thermales d'Ax et d'Ussat; avec la description des bains, des douches et des fontaines, et la meilleure maniere de les employer dans les différentes maladies.* A Pamiers: chez André Larroire, 1787. XVI, 142 p.

**S. XIX**

236

**EAUX**

*Des Eaux minerales d'Alet (Aude) dans les convalescences des maladies aiguës, gastralgies, dyspepsies, vomissements de toute nature, état nerveux, chlorose, diarrhée, dysenterie.* Vichy: Impr. Wallon, [18--?]. 24 p.

Inclou: Filhol, E. "Analyse de l'eau d'Alet".

237

**AGUAS**

*Las Aguas alcalinas gaseosas de la Fuente Désirée en las afecciones de la vejiga y en la gota: extracto de las observaciones fisiológicas y clínicas publicadas sobre las aguas minerales de Vals (Ardèche).* Paris: Société générale des eaux minérales de Vals (Ardèche), [18--?]. 24 p.

238

**AGUAS**

*Aguas de Vals: manantiales Magdeleine, Précieuse, Désirée, Rigolette, Saint-Jean, Dominique: aguas minerales naturales francesas;* Junta científica: M. Bouchardat...[et al.]. Paris; Madrid [etc.]: Baillière, [18--?]. 36 p.

239

**FLECKLES, Fernando**

*Breve reseña de las aguas termales de Karlsbad.* Breslaw: Schlesische Buchdruckerei, [18--?]. [4] p. il.

240

**MEMORIA**

*Memoria sobre las aguas minerales de Marienbad.* Marienbad: Inspección de las aguas de Marienbad, [18--?]. 34 p.

241

**NOUVEAU**

*Nouveau guide illustré de Karlsbad et de ses environs: manuel pour les étrangers venant prendre les eaux de Karlsbad et pour les touristes.* Karlsbad: Rudolf Stark, [18--?]. 147 p., 4 f. de lám., [1] f. pleg., map.

242

**VICHY**

*Vichy, reina de las poblaciones de aguas minerales.* [S.l.]: Draeger frères, [18--?]. 39 p. il.

243

**SAVOIE**

*Savoie: stations thermales.* Chambéry: Imprimerie Nouvelle, [18--?]. 32 p. il.  
A la portada: Exposition Universelle de 1889.

244

**ANGLADA, Jh**

*Traité des eaux minérales et des établissemens thermaux du département des Pyrénées-Orientales.* Paris: chez Baillière; Montpellier: chez Sevalle, 1833. 2 v. XL, 383, 360 p., [2] f. de lám. pleg., il., taules, map.

245

**BALLARD, J.G.**

*Essai sur les eaux thermales de Barèges.* Paris, [etc].: Levraut, 1834. 304 p.

246

**DURAND-FARDEL, Max**

*Traité thérapeutique des eaux minérales de France et de l'étranger et de leur emploi dans les maladies chroniques.* 2e éd. Paris: Germer Baillière, 1862. XVI, 773 p., map. pleg.

247

**JUTIER, P.; LEFORT, J.**

*Études sur les eaux minérales et thermales de Plombières.* Plombières: Au bureau de la compagnie concessionnaire; Paris: Baillière, 1862. VIII, 220 p. il., taules.

248

**SOULIGOUX, Léonce**

*Du diagnostic des maladies traitées par les eaux thermales de Vichy ou de l'examen organique & physiologique du malade pendant son séjour à Vichy.* 2e éd. Paris: Adrien Delahaye, 1872. VIII, 315 p.

249

**PIDOUX, H.**

*Memoria sobre las curaciones preventivas de las enfermedades del pecho por el uso de las aguas minerales de Aguas-Buenas.* Nantes: Impr. de M. Bourgeois, 1877. 40 p.

250

**ÉTABLISSEMENT**

*Établissement thermal de La Preste (Pyrénées Orientales) ouvert toute l'année, excellent climat des montagnes, saison d'automne très recommandée.* Montdidier: Impr. Administrative et Commerciale A. Radenez, 1886. 14 p.

251

**MARTIN, Pelegrín**

*Estudios médicos sobre las aguas minerales de Chillan: Baños de la cordillera del Renegado.* Última ed., corr. reformada aum. de 1849 a 1889. Santiago de Chile: Impr. nacional, 1889. XX, 619 p.

252

**BOULOUMIÉ, P.**

*Thérapeutique hydro-minérale: Vittel, pratique personnelle: résumé des XV<sup>e</sup> & XVI<sup>e</sup> leçons du cours de thérapeutique hydro-minérale.* Paris: Société d'éditions scientifiques, 1890. 47 p.

253

**RODET, Paul**

*De l'action des eaux de Vittel sur la nutrition.* Paris: Doin, 1890. 14 p., taules.

254

**THERMES, G.**

*Traitement de la tuberculose pulmonaire: lymphé de Koch, hydrothérapie, eaux minérales, eaux de Gazost, climat d'Argelès.* Clermont (Oise): Impr. Daix Frères, 1891. 31 p.

255

**SIPÖCZ, Louis**

*Carlsbad: sus aguas minerales y productos de las fuentes.* Carlsbad: [s.n.], 1893. 56 p., 1 f. de lám., 1 f. pleg., il.

256

**EAUX-BONNES**

*Les Eaux-Bonnes, les Eaux-Chaudes et leurs environs (Basses-Pyrénées).* Paris: Hachette, 1894. 42 p., [1] f. pleg., il., map. (Guides Joanne. Monographies, 1re. série).

257

**PLOMBIÈRES**

*Plombières.* Paris: Hachette, [1895]. 25 p. il., map. (Guides Joanne. Monographies, 1re. série).

258

**LORAND, Arnold**

*De las aplicaciones terapéuticas de las aguas de Carlsbad: conferencia dada en la Academia Médico-Quirúrgica Española.* Madrid: Administración de la Revista de Medicina y Cirugía Prácticas, 1897. 20 p.

Separata de: *Revista de medicina y cirugía prácticas*, 1897.

259

**FOIX, Dr.**

*Indicaciones y contra-indicaciones de las aguas de Salies de Bearn.* Nueva ed. San Sebastian: Establ. tip. de "La Voz de Guipúzcoa", 1900. 37 p.

**S. XX**

260

**CLERMONT, Doctor**

*Extracto del catálogo de observaciones fisiológicas y clínicas sobre las aguas minerales de Vals (Ardèche).* 5ª ed. Paris, [etc.]: Bailliére, [19--?]. 130 p.

261

**CURA**

*La Cura en Vichy: consideraciones actuales.* Barcelona: Imp. Elzeviriana, [19--?]. 16 p.

262

**CURACIÓN**

*Curación en los balnearios de Baviera: al servicio de los señores médicos.* Munich: Max Schmidt & Söhne, [19--?]. 19 p.

263

**DARDEL, Jean**

*La technique du traitement thermal d'Aix-les-Bains.* Paris: Maloine, [19--?]. 47 p. il.

264

**DESCAMPS, Dr.**

*El tratamiento de las enfermedades nerviosas.* Paris: Imp. C. Pariset, [19--?]. 11 p. il.

265

**FAURE, Maurice**

*La Malou: Ses eaux, ses malades, sa cure.* [S.l.: s.n., 19--?]. 34 p. il.

266

**RIVES, Dr.**

*Eau de la Fou: a Saint-Paul-de Fenouillet (Pyrénées-Orientales) sulfatée-calcique, magnésienne, silicatée, ferrugineuse radioactive.* [S.l.: s.n., 19--?]. 22 p. il.

267

**CHARNAUX, Doctor**

*¿Son las afecciones del corazón una contraindicación al tratamiento de Vichy?* Madrid: Impr. de Ricardo Rojas, 1903. 10 p.

268

**CAZAUX, Marcellin**

*Les Eaux-Bonnes considérées comme station d'altitude.* Paris: Octave Doin, 1905. 16 p.

Treball presentat al Congrés de Climatoteràpia d'Arcachon. Séance du 25 avril 1905.

269

**SPA**

*Spa: les Bains, les nouveaux aménagements, installations hygiéniques, eaux potables, etc., indications des eaux et des bains.* [S.l.: s.n., 1905?]. 16 p. il.

270

**CARRACIDO, José R.**

*Estudio físico, químico y biológico de las Aguas de Carlsbad.* Madrid: Est. tip. Sucesores de Rivadeneira, 1908. 58 p.

271

**ESCOMEL, E.**

*Balneario de Jesús: trabajo para el Quinto Congreso Médico Latino Americano, Sexto Pan Americano.* Arequipa: Tip. Quiróz, 1913. 74 p., 4 f. de lám. il.

272

**CURA**

*La Cura de Vittel: su acción, sus medios, sus indicaciones.* Por los miembros de la Oficina de la Sociedad de Medicina de Vittel. Saint-Dizier: Establ. André Brulliard, 1920. 23 p., 2 p. de plàn.

273

**ESTACIONES**

*Las estaciones termales de Francia.* Paris: Office national du tourisme, 1921. 133 p. il.

274

**BALNEARIO**

*Balneario Nauheim: sus medios terapéuticos y sus indicaciones;* editado por la asociación médica del Balneario de Nauheim. 9ª ed. Bad-Nauheim: Ludwig Wagner, 1931. 62 p., 7 f. de lám. il.

275

**VIEIRA, Neiva**

*As Termas dos Cucos e as suas indicações terapêuticas.* Lisboa: [Tip. H. Torres], 1947. 38 p. il.

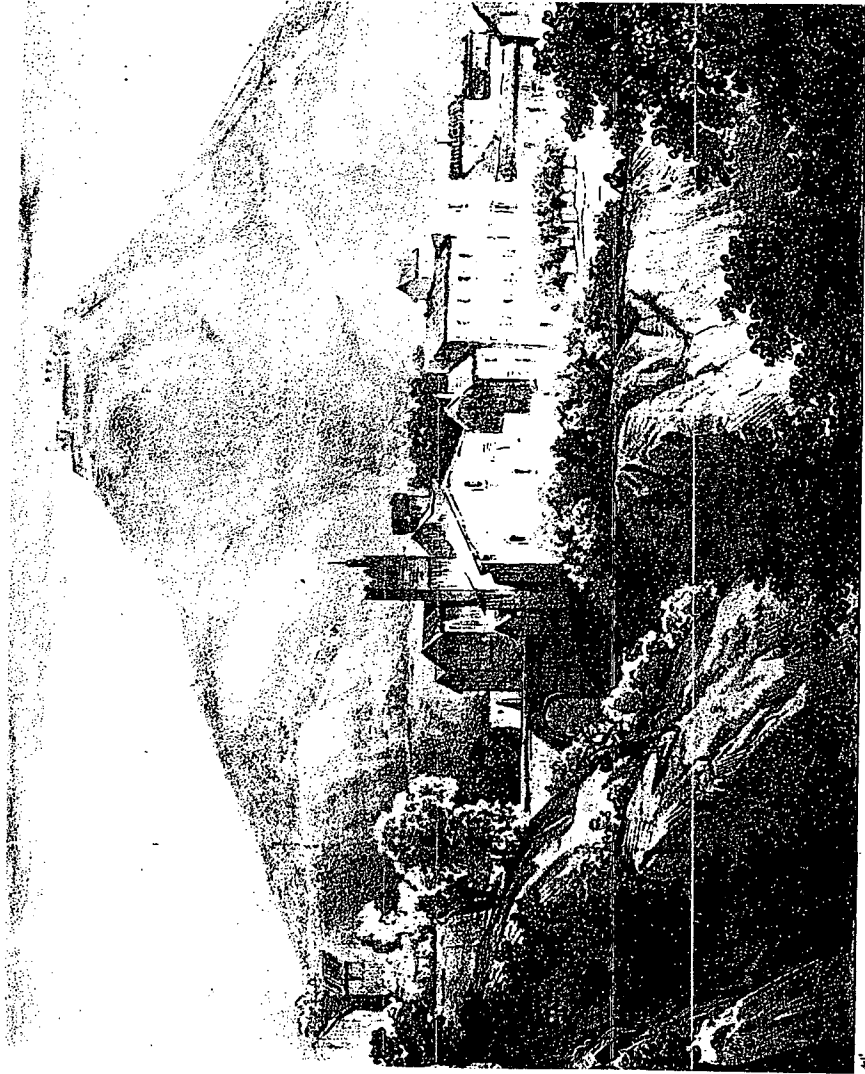
Separata de: *Clinica, higiene e hidrologia.* Maio, 1947.

276

**PROPIEDADES**

*Propiedades y efecto de los baños de Bad Nauheim (Rep. Fed. Alemana).* Bad Nauheim: Buchdruckerei L. Wagner, 1954. 12 p.





Ed. & W. Linn

FRANK'S EDARLES.

CHEMINS DE FER DU MIDI ET D'ORLÉANS

---

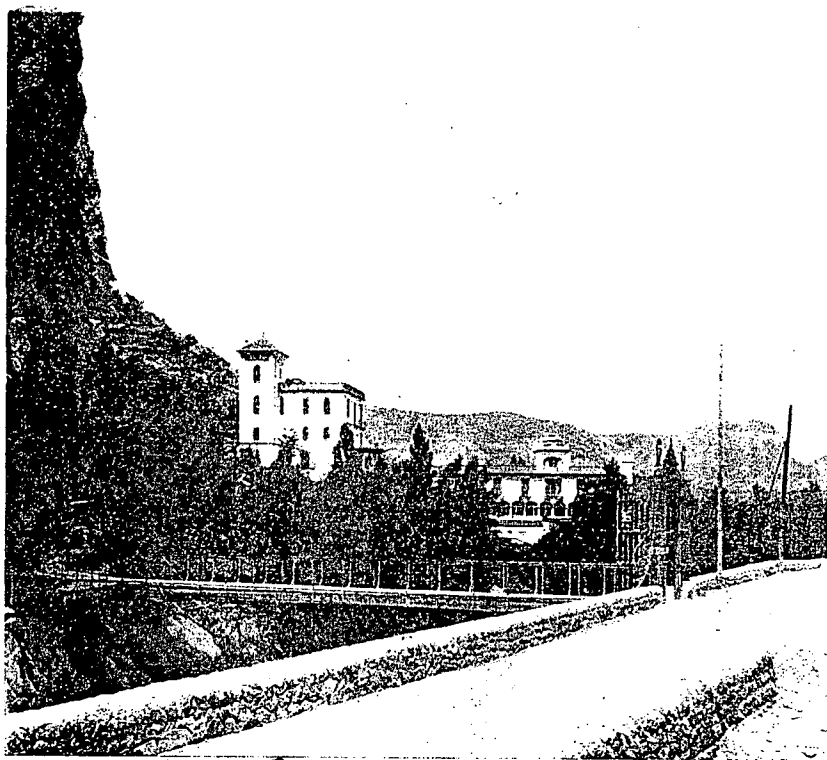
D' RIVES

Ancien Interne des Hôpitaux

# EAU de la FOU

A Saint-Paul-de-Fenouillet (Pyénées-Orientales)

SULFATÉE - CALCIQUE, MAGNÉSIENNE, SILICATÉE, FERRUGINEUSE  
RADIOACTIVE



*Dr. Corotina Novina*

## ÍNDIX DE LOCALITATS DE LES AIGÜES, FONTS I BALNEARIS

- Ax-les-Termes (França): 234, 235  
Aigascaudas (França): 256  
Aix-les-Bains (França): 263  
Àlaba (País Basc): 173, 200, 204  
Alange (Extremadura): 231  
Alceda (Cantàbria): 165, 175, 221  
Alet (França): 236  
Alhama de Aragón (Aragó): 174, 215  
Alhama de Granada (Andalusia): 160  
Aliseda (Jaén, Andalusia): 184, 191, 218  
Amalon, l'- (França): 265  
Andalusia: 147  
Aranjuez (Madrid): 144, 145  
Arbúcies (Catalunya): 116  
Archena (Múrcia): 151, 159  
Arequipa (Perú): 271  
Aretxabaleta (País Basc): 155  
Argeliers (França): 254, 264  
Àvila (Castella i Lleó): 203, 205  
Bad Nauheim (Alemanya): 274, 276  
Barcelona (Catalunya): 107, 124  
Barèges (França): 245  
Baviera (Alemanya): 262  
Benifallet (Catalunya): 128  
Betelu (Navarra): 163  
Biscaia (País Basc): 196  
Burgos (Castella i Lleó): 189  
Busot (País Valencià): 210  
Caldas de Besaya (Cantàbria): 214  
Caldes de Boí (Catalunya): 98  
Caldes d'Estrac (Catalunya): 110  
Caldes de Malavella (Catalunya): 109, 111, 112, 118, 126, 132  
Caldes de Montbui (Catalunya): 100, 135, 143  
Caldetes (Catalunya). Vegeu: Caldes d'Estrac (Catalunya)  
Campmany (Catalunya): 102, 104  
Carlsbad (República Txeca). Vegeu: Karlovy Vary (República Txeca)  
Casp (Aragó): 153  
Catalunya: 140  
Centelles (Catalunya): 129  
Cervera (Catalunya): 127  
Cervera del Río Alhama (Rioja): 156  
Cestona (País Basc). Vegeu: Zestoa (País Basc)

Chillán (Xile: Massís): 251  
 Conca (Castella-la Manxa): 146  
 Cuartango (País Basc): 173, 192, 200, 204  
 Cucos (Portugal): 275  
 Cuntís (Galícia): 158  
 Eaux-Bonnes, Les- (França): 249, 256, 268  
 Eaux Chaudes, Les- (França). Vegeu: Aigascaudas (França)  
 Espanya: 4, 11, 14, 26, 39, 63, 70, 76, 80, 82, 85, 90, 92  
 Esparreguera (Catalunya): 99, 101, 103  
 Europa: 10, 57, 58  
 Figueres (Catalunya): 97, 104  
 Fitero (Navarra): 162  
 Fontibre (Cantàbria): 229  
 Fortuna (Múrcia): 161, 164, 171, 183, 206  
 França: 26, 232, 244, 246, 273  
 Garriga, la- (Vallès Oriental, Catalunya): 105, 113, 134  
 Gavà (Catalunya): 94  
 Gaviria (País Basc): 194  
 Hermida, La- (Cantàbria): 223  
 Hoznayo (Cantàbria): 208  
 Incio, O- (Galícia): 154  
 Jerez de la Frontera (Andalusia): 209  
 Karlsbad (República Txeca). Vegeu: Karlovy Vary (República Txeca)  
 Karlovy Vary (República Txeca): 239, 241, 255, 258, 270  
 Lamalou-les-Bains (França). Vegeu: Amalon, l'- (França)  
 Ledesma (Castella i Lleó): 178  
 Lézé (Galícia): 219, 222  
 Madremanya (Catalunya): 121  
 Madrid (Comunitat autònoma): 152  
 Madrid (Madrid): 176, 180, 188  
 Mariánské Lázně (República Txeca): 240  
 Marienbad (República Txeca). Vegeu: Mariánské Lázně (República Txeca)  
 Marmolejo (Andalusia): 179, 226  
 Montcada i Reixac (Catalunya): 96  
 Nanclares de la Oca (País Basc): 193, 198  
 Novelda (País Valencià): 168  
 Ontaneda (Cantàbria): 148, 165  
 Orduña (País Basc): 149, 177  
 Ormaiztegi (País Basc): 166  
 Ormaiztegui (País Vasco). Vegeu: Ormaiztegi (País Basc)  
 Panticosa (Aragó): 170, 181, 185, 202, 213, 217, 230  
 Paracuellos de Jiloca (Aragó): 207  
 Pedret (Catalunya): 93  
 Pirineus (Serralada): 61  
 Pirineus Orientals (França): 250, 266  
 Plombières-les-Bains (França): 247, 257

Puda, la- (Catalunya). Vegeu: Esparreguera (Catalunya)  
Puente Viesgo (Cantàbria): 190  
Ribes de Freser (Catalunya): 114  
Salias (França): 259  
Salies de Bearn (França). Vegeu: Salias (França)  
Salinetes, les-; balneari. Vegeu: Novelda (País Valencià)  
Sant Hilari Sacalm (Catalunya): 115, 120, 139  
Sant Pere de Torelló (Catalunya): 130  
Sant Vicenç de Calders (Catalunya): 141  
Santa Coloma de Farners (Catalunya): 122  
Saragossa (Aragó: Província): 153, 195  
Savoia (França: Regió): 243  
Segura de los Baños (Aragó): 157  
Seu d'Urgell (Catalunya): 125  
Sobrón (País Basc): 197  
Soportilla (Castella i Lleó): 197  
Spa (Bèlgica): 269  
Toja, la- (Galícia). Vegeu: Toxa, A- (Galícia)  
Tolox (Andalusia): 211  
Tona (Catalunya): 106, 108, 123, 138  
Tortosa (Catalunya): 94, 117  
Toxa, A- (Galícia): 216, 220  
Trillo (Castella-la Manxa): 169, 224, 227  
Urberuaga de Ubilla (País Basc): 167, 172, 182, 199, 212, 228  
Ussat-dels-Banhs (França): 234, 235, 236  
Valencia (País Valencià): 187  
Vallfogona de Riucorb (Catalunya): 133, 136, 137, 142  
Vals (França): 237, 238, 260  
Verín (Galícia): 225  
Vichy (França): 242, 248, 261, 267  
Vila-roja (Catalunya): 128  
Vilajuïga (Catalunya): 131  
Villaharta (Andalusia): 186  
Vittel (França): 252, 253, 272  
Xile: 251  
Zaldívar (País Basc): 150, 201  
Zestoa (País Basc): 196  
Zuazo de Cuartango (País Basc). Vegeu: Cuartango (País Basc)



## ÍNDIX D'AUTORS I OBRES ANÓNIMES

- Agua Xala del manantial "Els Bullidors" de Caldas de Malavella...: 132*  
*Las Aguas alcalinas gaseosas de la Fuente Désiré en las afecciones de la vejiga...: 237*  
*Aguas azoadas: Torno de S. Cristóbal, 5 y Gallo, 1 - Valencia: 187*  
*Aguas azoadas, 36 - Valverde - 36, Madrid: 188*  
*Aguas azoadas, procedimiento aprobado por la Real Academia de Medicina y Cirujía...: 189*  
*Aguas azoadas artificiales. Privilegio Avilés por 20 años. 36, Valverde, 36: 176, 180*  
*Aguas de Vals: manantiales Magdeleine, Précieuse, Désirée, Rigolette...: 238*  
*Aguas minero-medicinales del Vichy catalán que brotan del Puig de las Ánimas...: 118*  
*Aguas minero-medicinales isotónicas de Valfogona de Riucorp...: 142*  
*Aguas salino-sulfurosas magnesianas de Paracuellos de Giloca: 207*  
*Aguas sulfurosas termales: Balneario de San Vicente, Seo de Urgel (Lérida): 125*  
*Las Aguas termales bicarbonatadas-cálcicas, antimonio-arsenicales...: 174*  
*Aguas termales clorurado-sódicas, bicarbonatadas, alcalinas, nitrogenadas de Hoznayo...: 208*  
*Aimé, Robert: 20*  
*Albisu, Miguel: 166*  
*Aleixandre, Joaquín María: 63*  
*Alsina y Pou, Pablo: 114*  
*Anglada, Jh.: 244*  
*Annales de la méthode fumigatoire ou Recueil d'observations pratiques sur l'usage des bains et douches de vapeurs: 13*  
*Anuario de hidrología médica española: 24*  
*Anuario estadístico de las aguas minero-medicinales de España: 34*  
*Anuario oficial de las aguas minerales de España: 34*  
*Anuario oficial estadístico de las aguas minerales de España: 34*  
*Apraiz, Ramón: 193*  
*Arnau, Francisco: 94*  
*Arnozan, X.: 87*  
*Arnús de Ferrer, Manuel: 99, 101, 170*  
*Arnús Fortuny, M.: 171*  
*Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia: 90*  
*Assegond, Albert: 12*  
*Ayuda, Juan de Dios: 147*  
*Balneario de Panticosa, situado en los Pirineos españoles: cinco fuentes...: 213*  
*Balneario de San Telmo en Jerez de la Frontera: 209*  
*Balneario de Urberuaga de Ubilla (Vizcaya)...: 172*  
*Balneario Nauheim: sus medios terapéuticos y sus indicaciones: 274*

*Balneario Ntra. Sra. de las Mercedes: aguas sulfurado-sódicas, alcalinas y ferruginosas:* 97  
 Ballard, J.G.: 245  
*Baños de Santa Coloma de Farnés: aguas bicarbonatado-cálcicas termales...:* 122  
 Bayés y Fuster, Antonio: 108  
 Bellido y Díaz, Leoncio: 119  
 Beni-Barde: 29, 36, 37, 44  
 Bertran Rubio, E.: 54  
 Berzosa, Antonio: 22  
 Bonilla y Carrasco, José María: 46  
 Bouchardat: 238  
 Bouchardat, A.: 25  
 Bouillon-Lagrange, Edmonde Jean Baptiste: 10  
 Bouloumié, P.: 252  
 Braun, Julius: 27  
*Breve memoria de los baños de Fortuna: aguas termales a la temperatura de 48° c.:* 164  
 Brivet, Louis: 7  
 Builla Alegre, Arturo: 53  
 Burgos, Antonio: 157  
*Caldas de Besaya, Santander: aguas clorurado-sódicas, bromuradas...:* 214  
 Calderón Martínez, Amós: 196  
 Calleja, Camilo: 220  
 Calleja, Carlos: 123  
 Candellé, Henri: 38  
 Canudas Bordas, José: 123  
 Canudas Salada, José: 123  
 Carbó i d'Aloy, Narcís: 57  
 Carbonell i Bravo, Francisco: 98  
 Cardano, Girolano: 2  
 Carracido, José R.: 226, 270  
 Carrère, Joseph Barthélemy François: 233  
 Carrió Grifol, Juan: 210  
 Casares, Antonio: 154  
 Casares, José: 223  
 Casares y Gil, José: 128, 129  
 Casas y Abad, Serafin: 39  
 Castellarnau y de Lleopart, Luís de: 47, 69, 76, 124  
 Castells Ballespi, Rosendo: 223  
 Cazaux, Marcellin: 42, 268  
 Charas, Moyse: 232  
 Charnaux, Doctor: 267  
 Chernoviz, Pedro Luís Napoleón: 62  
 Claver, A.: 195  
 Clermont, Doctor: 260



Codina Castellví, José: 230  
 Codina Lánglin, Ramón: 121, 130, 173  
 Comabella Maluquer, Juan: 72  
 Compaired, Celestino: 123  
*Congrès international d'hydrologie et de climatologie...: 52*  
*Congreso Hidrológico Nacional celebrado en Madrid en febrero de 1888...: 55*  
 Cortada Riera, Ricardo: 116  
 Creus, Juan: 184  
 Cuatrecasas, Juan: 91, 143  
 Cubells y Blasco, A.: 87  
*La Cura de Vittel: su acción, sus medios, sus indicaciones: 272*  
*La Cura en Vichy: consideraciones actuales: 261*  
*Curación en los balnearios de Baviera: 262*  
 Currie, James: 9  
 Dardel, Jean: 263  
 Daza de Campos, Arturo: 211  
 Delacroix, Émile: 20  
 Delfau, G.: 73  
 Delhorn Soler, Joaquín: 15  
 Descamps, Dr.: 264  
*Descripción del establecimiento de aguas y baños minerales de Ontaneda...: 148*  
 Doria, Mariano: 98  
 Doz Gómez, Enrique: 53  
 Duhourcau, E.: 49, 61, 74, 79  
 Durand-Fardel, Max: 246  
*Les Eaux-Bonnes, les Eaux-Chaudes et leurs environs (Basses-Pyrénées): 256*  
*Des Eaux minerales d'Alet (Aude) dans les convalescences des maladies aigües...: 236*  
 Enríquez, Aurelio: 190  
 Escomel, E.: 271  
 Escudero, Inocente: 156  
*Especialización de las aguas minero-medicinales de Vallfogona de Riucorp...: 137*  
 Espina y Capo, Antonio: 81, 181, 185, 202, 217  
 Espinosa y Gómez, Antonio: 191  
*Establecimiento balneario de Arbieto situado en la ciudad de Orduña (Vizcaya)...: 149*  
*Establecimiento balneario de La Muera de Arbieto: Orduña - Vizcaya...: 177*  
*Establecimiento balneario de Zuazo, término municipal de Cuartango (provincia de Álava): 173*  
*Establecimiento de baños Zaldivar (Vizcaya): aguas sulfuro-salino-alcalinas...: 150*  
*Establecimiento hidro-mineral de Fuente-Ágria de Villaharta provincia de Córdoba: 186*  
*Establecimiento Termal de Ubilla (Merindad de Marquina)...: 167*  
*Las Estaciones termales de Francia: 273*

*Établissement thermal de la Preste (Pyrénées-Orientales), ouvert toute l'année...:*  
 250  
 Faure, Maurice: 265  
 Fernández Campa, Domingo: 205  
 Ferrer Piera, P.: 131  
 Filhol, E.: 236  
 Fivaller, José María de: 102, 104  
 Fleckles, Fernando: 239  
 Flechsig, R.: 56  
 Fleury, Louis: 18, 21, 30  
 Foix, Dr.: 259  
 Foix y Gual, Juan Bautista: 14  
 Font y Sagué, Norberto: 132  
 Forner, Juan Pablo: 146  
 Fumanelli, Antonio: 1  
 Garagarza, Fausto: 155, 161  
 García López, Anastasio: 31, 32, 58, 157, 178  
 Gelabert Caballería, José: 126  
 Gimbernat y Grassot, Carlos: 98  
 Giné y Partagás, Juan: 111, 118  
 Giner, Ciriaco: 133, 136  
 Glax, Julius: 75  
 Gómez Pamo, Marceliano: 163  
 Gómez Torres, R.: 218  
 González Campo, José: 229  
 González y Crespo, Mariano José: 151  
 González Tánago, Manuel: 84  
 Gorraiz Beaumont y Montesa, Vicente Ferrer: 144, 145  
*Guta ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España:* 70  
*Guta-indicador de Urberuaga de Ubilla: estación balnearia de primera clase...:*  
 212  
*Guta oficial de los balnearios y aguas minero-medicinales de España:* 92  
 Gurucharri, Joaquín Eduardo: 173, 197  
 Gutiérrez Bueno, Pedro: 8  
 Gutiérrez de los Ríos, Manuel: 5  
 Henry, Emmanuel Ossian: 19  
 Henry, Étienne Ossian: 19  
 Hernández Silva, José: 199  
*Indications respectives des eaux bicarbonatées sodiques (type Vichy) et des eaux sulfatées calciques (type Capvern) dans la lithiase biliaire:* 89  
 Ivorra y García, Joaquín: 168  
*Jahrbuch für Balneologie, Hydrologie und Klimatologie:* 35  
 James, Constantin: 23, 33  
 Jiménez de Pedro, M.J.: 182  
 Junta Superior Gubernativa de Medicina: 11  
 Jutier, P.: 247

Kneipp, Sebastián: 65  
 Kuhne, Luís: 68  
 Lacort, Agustín: 183, 206  
 Lamarque, H.: 87  
 Ledó y García, Francisco: 192, 200, 204  
 Lefort, J.: 247  
 Limón Montero, Alfonso: 4  
 Lletget, Tomás: 109  
 Lletget y Caylá, Tomás: 50; 162  
 Lorand, Arnold: 258  
 Macé, Dr.: 40  
 Maestre, Amalio: 152  
 Manzanegue y Montes, Manuel: 43, 83, 113, 224, 227  
 Marcuse, Julian: 77  
 Martín, Pelegrín: 251  
 Martínez Carrillo, Fernando: 82  
 Martínez y Molina, Rafael: 149  
 Martínez-Reguera, Leopoldo: 64  
 Masó Bru, A.: 59, 171  
*Memoria de las aguas sulfatadas sódico-magnesianas del manantial Timó, Cervera-Lérida: 127*  
*Memoria sobre las aguas minerales de Marienbad: 240*  
 Menéndez, Carlos: 63  
 Menéndez y Fernández, Carlos: 82, 85  
 Miguel y Paredes, Emilio: 82  
 Millaruelo Pano, Manuel: 221  
 Mir y Miró, Enrique: 117  
 Monasterio y Correa, Raimundo de: 16  
 Montserrat y Archs, Juan: 117  
 Moreno, Eduardo: 45  
 Moreno Zancudo, Eduardo: 198  
 Munner y Valls, Vicente: 103  
 Muñoz del Castillo, José: 219, 222  
 Muñoz Ramos, Eugenio: 203, 205  
 Murillo, F.: 225  
 Nadal, Alfredo: 48  
 Neiva Vieira, Dr. Vegeu: Vieira, Neiva  
 Neuens, N.: 66, 71  
*Nomenclator y censo de las aguas minero-medicinales de la península é islas adyacentes: 80*  
*Nouveau guide illustré de Carlsbad et de ses environs...: 241*  
*El nuevo establecimiento terapico-funcional destinado á tratar y á prevenir...: 107*  
 Oliver y Rodés, B.: 131, 135  
 Ortega, Isidoro: 158  
 Ortiz de Zarate, Ramón: 193

Páramo y Salmar, José: 173  
 Pascual y Prats, José: 128  
 Peña y Gallegos, Cándido: 139  
 Perales, Juan: 160  
 Pérez, Vicente: 6  
 Pérez y Fábregas, Arturo: 83  
 Pérez y Giménez, Nicolás. Vegeu: Pérez Jiménez, Nicolás  
 Pérez Jiménez, Nicolás: 115, 120  
 Peyrí Rocamora, Jaime: 88  
 Pi Suñer, Augusto: 141  
 Pidoux, H.: 249  
 Pilhes, François: 234, 235  
 Planas y Vives, Gonzalo: 134  
*Plombières*: 257  
*Prontuario indicador de aguas minero-medicinales...*: 78  
*Propiedades y efecto de los baños de Bad Nauheim (Rep. Fed. Alemana)*: 276  
 Puerta, Gabriel de la: 179  
 Puerto Reyna, Juan A.: 231  
 Pujadas, Antonio: 17  
 Quesada y Agius, Balbino: 67  
 Ranz de la Rubia, Enrique: 194  
*Reseña de los establecimientos balnearios y baños de mar situados en las provincias del norte de España y del mediodía de Francia*: 26  
 Rives, Dr.: 266  
 Robert, Aimé: 20  
 Roca Ballber, Salvador: 140  
 Rodet, Paul: 253  
 Rodríguez Méndez, R.: 131  
 Rodríguez Pinilla, H.: 60, 87, 215  
 Rouzard, Docteur: 89  
 Ruiz, José Salvador: 175  
 Ruiz de Salazar y Fernández, Manuel: 165  
 Sáenz Díez, Manuel: 163, 166, 184  
 Sagastume, José Ramón: 163  
 Salarich, José: 106  
 Salarich, Joaquín: 110  
 Sánchez de las Matas, Nicolás: 159  
 Sanponts, Francisco: 95, 96  
 Santero y Montero, Tomás: 28, 41  
 Sastre y Domínguez, Francisco: 100  
 Saviron, Paulino: 215  
*Savoie: stations thermales*: 243  
 Schott, Gaspar: 3  
 Sípöcz, Louis: 255  
 Souligoux, Léonce: 248  
*Spa: les Bains, les nouveau aménagements, installations hygiéniques...*: 269

Spiess, Gustav: 84  
Stemmler, Dr.: 84  
Taboada, Marcial: 169  
*Termas Pallarés, S.A., antes Matheu, San Fermín y Gran Cascada...: 215*  
Terricabras, Francisco: 138  
Thermes, G.: 254  
Thomás i Rosés, Christoval: 93  
*La Toja: estudios médicos, guía del bañista: 216*  
Torá y Ferrer, Benito: 105  
Trémolières, Roger: 86  
Trémols y Borrell, Federico: 111, 118  
*Urberuaga de Ubilla (Marquina-Vizcaya): aguas termales, nitrogenadas, bicarbonatadas...: 228*  
Velilla é Insa, Sebastián: 153  
*Vichy, reina de las poblaciones de aguas minerales: 242*  
Vidal, Luís Mariano: 112, 118  
Vieira, Neiva: 275  
Villafranca y Alfaro, Benigno: 46  
Winternitz, Wilhelm: 51  
Xalabarder, E.: 135  
Zavala, Justo María: 201



**El Seminari Pere Mata, de les Unitats de Medicina Legal i Laboral i Toxicologia i d'Història de la Medicina de la Universitat de Barcelona fou creat en ocasió del centenari de la mort de Pere Mata i Fontanet (Reus, 1811 - Madrid, 1877) que fou professor de Medicina Legal, com a eina per facilitar la publicació de llibres i la difusió de l'activitat científica**

## RELACIÓ DE PUBLICACIONS DEL SEMINARI PERE MATA

- 1.- DOMENECH, Edelmira: *"La Frenologia. Anàlisis històric de una doctrina psicològica organicista"*. 1977. 216 pp.
- 2.- CAMPS i SURROCA, Manuel; CAMPS i CLEMENTE, Manuel: *"Santuaris lleidatans amb tradició mèdica"*. Lleida, 1981. 158 pp.
- 3.- CALBET i CAMARASA, Josep M; CORBELLA, Jacint: *"Diccionari biogràfic de metges catalans. vol. I. A-E"*. 1981. 194 pp. (Coedició amb Fundació Salvador Vives i Casajuana).
- 4.- *III Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Programa*. Lleida, 4-6 de juny de 1981. 32 pp. (Coedició amb Col·legi Oficial de Metges de Lleida).
- 5.- *Actes del III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*. Lleida 1981. vol. I. 1981. 346 pp.
- 6.- HUGUET i RAMIA, Emilio: *"Determinación del cadmio y plomo en las aguas de consumo"*. 1981. 90 pp.
- 7.- MARTI AMENGUAL, Gabriel: *"El suicidio consumado en las Islas Baleares"*. 1981. 156 pp.
- 8.- CALBET i CAMARASA, Josep M; CORBELLA, Jacint: *"Diccionari biogràfic de metges catalans. vol. II. F-Q"*. 1982. 240 pp. (Coedició amb Fundació Salvador Vives i Casajuana).
- 9.- CAMPS i CLEMENTE, Manuel; CAMPS i SURROCA, Manuel: *"Aspectes sanitaris del l'arxiu de Sant Joan de Lleida"*. Lleida, 1983. 424 pp.
- 10.- CALBET i CAMARASA, Josep M; CORBELLA, Jacint: *"Diccionari biogràfic de metges catalans. vol. III. R-Z i Addenda"*. 1983. 348 pp. (Coedició amb Fundació Salvador Vives i Casajuana).
- 11.- CORBELLA CORBELLA, Jacinto; CALBET CAMARASA, José M: *"El pensamiento sanitario y laboral de dos médicos anarquistas del siglo XIX"*. 1984. 172 pp.
- 12.- *I Congrés Català de Medicina del Treball. Programa*. Barcelona, abril 1984. 36 pp.
- 13.- GIMBERNAT. *Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*. vol. I. 1984 \*. 322 pp.
- 14.- GIMBERNAT. *Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*. vol. II. 1984 \*\*. 346 pp.
- 15.- ARRO y TRIAY, Francisco de P. *"Estadística mèdica de la Compañia de Ferrocarriles de Tarragona a Barcelona y Francia"* (Barcelona, 1892. Reedició facsimil). Edició i Estudi preliminar de J. Corbella. 1984. 162 pp. (Coedició amb Societat Catalana de Seguretat i Medicina del treball i Ajuntament de Barcelona).
- 16.- CAMPS i SURROCA, Manuel; CAMPS i CLEMENTE, Manuel: *"La pesta de meitats del segle XVII a Catalunya"*. Lleida, 1985. 424 pp.
- 17.- *IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Programa*. Monestir de Poblet-Tarragona, 7-9 de juny de 1985. 36 pp.

- 18.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. III. 1985 \*. 470 pp.
- 19.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. IV. 1985 \*\*. 395 pp.
- 20.- ROBERT YARZABAL, Bartolomé: "*Balance del siglo XIX. La Medicina*". Edición y estudio preliminar: J.M. Calbet; J. Corbella. 1985. 68 pp.
- 21.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. V. 1986 \*. 412 pp.
- 22.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. VI. 1986 \*\*. 382 pp.
- 23.- VIDAL, Domingo: "*Cirurgia Forense*" (1783). Reedició facsimil. Edició i estudi preliminar: J. Corbella. 1987. XXIV + 96 pp.
- 24.- MONTAÑA i BUCHACA, Daniel: "*Aspectes sanitaris dels Arxius de les parròquies del terme i vila de Terrassa als segles XVI, XVII i XVIII*". 1987. 188 pp.
- 25.- DOMENECH., Edelmira; CORBELLA, Jacint; PARELLADA, Dídac (eds.): "*Bases històriques de la psiquiatria catalana moderna*". 1987. 401 pp.
- 26.- VALLRIBERA i PUIG, Pere: "*L'obra mèdica de dos cirurgians catalans del 1700. Anton de Borja i Carles Pallejà*". 1987. 130 pp.
- 27.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. VII. 1987 \*. 320 pp.
- 28.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. VIII. 1987 \*\*. 337 pp.
- 29.- FRAGOSO, Juan: "*Tratado de las Declaraciones que han de hacer los cirujanos acerca de muchas enfermedades y muchas maneras de muertes que suceden*". Reedició facsimil. Edición y estudio preliminar: J. Corbella. 1988. 71 pp.
- 30.- LOPEZ GOMEZ, José Manuel: "*Don Martin Vallejo Lobón. El médico y el hombre*". 1988. 250 pp.
- 31.- HUGUET RAMIA, Emili; CARRACEDO ALVAREZ, Angel; GENE BADIA, Manel: "*Introducción a la investigación biológica de la paternidad*". 1988. 206 pp.
- 32.- HEXACLOROBENCENO. Primeras Jornadas Nacionales. Libro de Resúmenes. 1988. 30 pp.
- 33.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. IX. 1988 \*. 378 pp.
- 34.- *Jornades d'Història de la Medicina d'Olot. OLOT*, 28 i 29 de març de 1987. 135 pp. (separata de Gimbernat VIII).
- 35.- ORFILA núm 1. I Jornadas Anuales de la Sociedad Española de Medicina Legal y Forense. Alicante 3 y 4 de abril de 1987. Libro de Actas. 1989. 265 pp.
- 36.- ORFILA núm 2. II Jornadas Anuales de la Sociedad Española de Medicina Legal y Forense. Barcelona 8 y 9 de abril de 1988. Libro de Actas. 1989. 393 pp.
- 37.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. X. 1988 \*\*. 330 pp.
- 38.- CALBET i CAMARASA, Josep M; VALLRIBERA i PUIG, Pere: "*Medicina i Societat a l'Espluga de Francoll (segles XVIII i XIX)*". Gimbernat vol. XI, 1989 \*. (1990). 272 pp.
- 39.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. XII. 1989 \*\*.
- 40.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. XIII. 1990 \*. Actes VI Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Manresa 1990, vol. I. 311 pp.



- 41.- HEXACLOROBENCENO. Primeras Jornadas Nacionales. Barcelona 23 - 24 de mayo de 1988. Libro de Actas. 246 pp.
- 42.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. XIV. 1990 \*\*. Actes VI Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Manresa 1990. Vol II. 316 pp.
- 43.- *XVI Jornadas Mediterràneas de Medicina del Trabajo. Alicante, 25-27 abril 1991. Programa.* 26 pp.
- 44.- STUDIA RAMAZZINIANA MEDITERRANEA. 1991. vol. I. Actas XVI Jornadas Mediterràneas de Medicina del Trabajo, Alicante 1991. 243 pp.
- 45.- DOMENECH, Edelmira: "*Introducció a la Història de la Psicopatologia*". 1991. 175 pp.
- 46.- GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. XV. 1991 \*. Actes VI Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Manresa, 1990. vol. III. 320 pp.
- 47.- REMON GIL, Julio: "*Aspectos sanitarios del Archivo de la Parroquia de Santa Ana de Buñuel (Navarra)*" 1991. 218 pp.
- 48.- CORBELLA, Jacint; CALBET, Josep M: "*Bibliografia històrica de la sanitat catalana. vol. I (A-F)*". (Gimbernat, XVI). 1991. \*\* 340 pp.
- 49.- LOPEZ GOMEZ, José Manuel: "*La Topografía médica de Vic de Antonio Millet (1798)*". 1992. 102 pp.
50. PAU i ROIGE, Jordi: "*Aspectes sanitaris dels arxius parroquials del Priorat (segles XVI-XVIII)*". 1992. 144 pp.
51. MASSONS i ESPLUGAS, Josep M: "*Francesc Puig (1720-1797) i els cirurgians del seu temps*". 1993. 172 pp.
52. CORBELLA, Jacint: "*Les memòries manuscrites de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*". 1993. 120 pp.
53. PARELLADA, Dídac; DOMENECH, Edelmira; CORBELLA, Jacint: "*Lexicon Psiquiàtric arcaic i curiós*". 1993. 268 pp.
54. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. vol. XVII. 1992 \*. 359 pp. Actes VII Congrés Història de la Medicina Catalana. Tarragona, 1992. vol. I. 359 pp.
55. STUDIA RAMAZZINIANA MEDITERRANEA. 1992. vol 2. 246 pp.
56. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XVIII, 1992 (\*\*). Actes del VII Congrés d'Història de la Medicina Catalana, Tarragona, 1992. vol. II. 260 pp.
57. STUDIA RAMAZZINIANA MEDITERRANEA. 1993. vol. 3.
58. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XIX, 1993 (\*). Actes del VII Congrés d'Història de la Medicina Catalana, Tarragona, 1992. vol. III. 303 pp.
59. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XX, 1993 (\*\*). 285 pp.
60. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXI, 1994 (\*). Actes del VIII Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Barcelona, 1994. vol. I. 315 pp.
61. LOPEZ GOMEZ, José Manuel: "*Sociologia de las profesiones sanitarias en Mérida*". 1994. 180 pp.
62. CALBET i CAMARASA, J.M; ESCUDE i AIXELA, M: "*Orígens del Col·legi Oficial de Metges de Barcelona*". 1994. 150 pp.

63. RIBAS i PONTI, Francesc: *"Els goigs de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona"*. 1994. 90 pp.
64. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXII, 1994 (\*\*). 267 pp.
65. CORBELLA, Jacint: *"Antecedentes históricos de la Medicina Legal en España"*. 1995. 300 pp.
66. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXVII, 1995 (\*). 278 pp.
67. DOMENECH, Edelmira (edit.): *"Actualizaciones en Psicopatología Infantil (0-5 años)"*. 1995. 236 pp.
68. CORBELLA, Jacint; SECULI, Josep: *"Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya. Nomina Academicorum. 1770-1995"*. 1995. 113 pp.
69. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXIV, 1995 (\*\*). Jornada commemorativa del XXVè aniversari dels Congressos d'Història de la Medicina Catalana. 267 pp.
70. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXV, 1996 (\*). IX Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Blanes, 1996. Actes. vol. I. 189 pp.
71. VALLRIBERA i PUIG, Pere: *"El doctor Joan Baptista Parcet i Fàbrega, metge de Sant Genis de Vilassar"*. 1996. 99 pp.
72. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXVI, 1996 (\*\*). 272 pp.
73. DOMENECH, Edelmira; CORBELLA, Jacint: *"Aportacions a la Història de la Psicopatologia Infantil"*. 1997. 233 pp.
74. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXVII, 1997 (\*). 242 pp.
75. LÓPEZ GÓMEZ, José Manuel: *"Los profesores del Real Colegio de Cirugía de Burgos 1799-1824"*. 1997. 104 pp.
76. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXVIII, 1997 (\*\*).
77. CALBET i CAMARASA, J.M.: *"Legislación sanitaria marítima en Catalunya (1717-1752)"*. 1998. 88 pp.
78. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXIX, 1998 (\*). - CORBELLA, Jacint; CALBET CAMARASA, J.M.: *"Bibliografía Histórica de la Sanitat Catalana"*. Vol. II (G-M).
79. ESCUDÉ, Manuel; FITÉ, Maria: *"Hidroteràpia antiga a Catalunya. Els fons de la Facultat de Medicina de Barcelona"*. 1998
80. CORBELLA, Jacint: *"Història de la Toxicologia"*. 1998. 288 pp.
81. GIMBERNAT. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència. XXX. 1998 (\*\*). Actes Xè Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Lleida, octubre 1998. (Coedició, Edicions Universitat de Lleida i Ajuntament d'alcarràs). 401 pp.